

UNIVERSITAT
POLITÈCNICA
DE VALÈNCIA

UNIVERSITAT POLITÈCNICA DE VALÈNCIA

Escuela Politécnica Superior de Gandia

ESTUDI DELS POTENCIALITATS DEL TURISME
RELIGIÓS A GANDIA

Trabajo Fin de Grado

Grado en Turismo

AUTOR/A: Abril Aparisi, Laia

Tutor/a: Teruel Serrano, María Dolores

CURSO ACADÉMICO: 2021/2022

UNIVERSIDAD POLITÈCNICA DE VALÈNCIA

ESCOLA POLITÈCNICA SUPERIOR DE GANDIA

Grado en Turismo

UNIVERSITAT
POLITÈCNICA
DE VALÈNCIA

ESCOLA POLITÈCNICA
SUPERIOR DE GANDIA

“Estudi de les potencialitats del turisme religiós a Gandia ”

TREBALL FINAL DE GRAU

Autor/a:

Laia Abril Aparisi

Tutor/a:

María Dolores Teruel Serrano

GANDIA, 2022

Resum:

En aquest treball s'analitzarà la situació actual del turisme religiós, com a una tipologia de turisme espiritual on el patrimoni, tant l'intangible com el tangible, constitueix un element fonamental d'aquest tipus de turisme i, en particular, el que podria donar-se a la ciutat de Gandia, així com, la valoració dels atractius per al visitant. Per d'això, en aquest treball final de grau, es definirà el producte turístic religiós en un àmbit general, nacional i local, i d'eixa manera poder situar, i delimitar, el concepte principal. L'objecte d'anàlisi és Gandia (València), com una de les principals ciutats receptores de turisme de la Comunitat Valenciana, i la ciutat proposada del nostre interès. Es repassarà l'oferta turística, i es detallaran quins són els elements que s'atribueixen directament al reclam "religiós", especialment vinculats amb: l'Any Jubilar Borgià i la Setmana Santa com a Festa d'Interés Turístic Nacional. La Setmana Santa és un període molt concret, l'ànim del nostre anàlisi és valorar altres alternatives patrimonials, culturals, o artístiques que siguin constants durant l'any, i què trenquen la estacionalitat perenne de sol i platja, Falles o la mateixa Setmana de Passió. Per conèixer el grau de coneixement dels atractius adients a la religiositat, es realitza una enquesta que aportarà una idea real de quin és el nivell d'oportunitats, o si es genera l'atractiu suficient en els visitants. La consulta es durà a terme aprofitant les dates de Setmana Santa i Pasqua, a un establiment hostaler a la Platja de Gandia, entre visitants d'un ventall d'edat divers perquè siga la més representativa possible. Finalment, mitjançant les conclusions s'aporta el balanç de la informació obtinguda en les respostes i quins són els nous reptes que caldria afrontar, així com la manera d'aconseguir-ho.

Paraules clau: Gandia, Turisme Religiós, Patrimoni Cultural, Celebracions Religioses.

Abstract:

This work will analyse the current situation of religious tourism, as a type of spiritual tourism where heritage, both intangible and tangible, is a fundamental element of this type of tourism and, in particular, what could be given to the city of Gandia, as well as the enhancement of the attractions for visitors. For this reason, in this final thesis, we will define the religious tourism product in a general, national, and local scope and thus be able to situate and delimit the main concept. The object of analysis is Gandia (Valencia), as one of the main tourist destination cities of the Valencian Community, and the proposed city of our interest. It will review the tourist offer and will detail which are the elements that are directly attributed to the "religious" claim, especially linked to: Jubilee Year of the Borgia and the Holy Week as a Festival of National Tourist Interest. Although Holy Week is a very specific period, the aim of the analysis is to evaluate other heritage, cultural or artistic alternatives that are constant throughout the year, and that break the perennial seasonalities of sun and beach, Falles or the Passion Week

itself. In order to find out the level of knowledge of the attractions related to religion, a survey is carried out which will provide a real idea of what the level of opportunities is, or whether it generates sufficient attractive among visitors. The survey will be carried out during Holy Week and Easter, in a hotel establishment on Gandia Beach, among visitors of a wide age range in order to be as representative as possible. Finally, the conclusions provide the balance of the information obtained in the answers and what are the new challenges that need to be faced, as well as the way to achieve them.

Key Word: Gandia, Religious Tourism, Cultural Heritage, Religious Celebrations.

ÍNDEX

Índex de figures	5
Índex de taules	5
1. INTRODUCCIÓ	6
1.1. Objectius	7
1.2. Metodologia	7
1.3. Planificació del Treball	8
1.4. Limitacions	9
2. IDENTIFICACIÓ DEL TURISME RELIGIÓS	9
2.1. Definició del Producte	11
2.2. Camp d'Estudi	12
3. TURISME A GANDIA	13
3.1. Recursos Culturals i Naturals	14
3.2. Recursos MICE i Esportius	15
3.3. Recursos Gastronòmics i Festius	15
4. GANDIA I EL TURISME RELIGIÓS	16
4.1. Arquitectura Religiosa	17
4.2. Any Jubilar Borgià	22
4.3. Setmana Santa Festa d'Interés Turístic Nacional	24
4.4. Representacions Sacres	26
4.5. Activitats Singulares	28
4.6. Museus Temàtics	31
5. ENQUESTA	34
5.1. Anàlisi Simple	35
5.1.1. Classificació per tipologia	35
5.1.2. Coneixement dels recursos	36
5.1.3. Canals de promoció	39
6. POSSIBILITATS I ENTREVISTA EN PROFUNDITAT	40
7. CONCLUSIONS	44
8. BIBLIOGRAFIA	45

Índex de figures

<i>Figura 1. Memòria Anual d'Activitats 2019 de la Conferència Episcopal Espanyola.</i>	10
<i>Figura 2. La Seu Col·legiata de Santa Maria. Font: fotopaises.com.</i>	17
<i>Figura 3. Pati d'Armes Palau Ducal dels Borja. Font: Gabinet de premsa, Ajuntament de Gandia.</i>	18
<i>Figura 4. Convent de Santa Clara. Font: Gabinet de premsa, Ajuntament de Gandia.</i>	18
<i>Figura 5. Antic Convent de Sant Roc. Font: Las Provincias.</i>	19
<i>Figura 6. Primera Universitat Jesuïta del món. Font: Gabinet de premsa, Ajuntament de Gandia.</i>	20
<i>Figura 7. Monestir de Sant Jerònim de Cotalba. Font: Gabinet de premsa, Ajuntament de Gandia.</i>	20
<i>Figura 8. Monestir de Santa Maria de la Valldigna. Font: Gabinet de premsa, Ajuntament de Gandia.</i>	21
<i>Figura 9. La Ruta Borja Xàtiva-Gandia. Font: Gabinet de premsa, Ajuntament de Gandia.</i>	22
<i>Figura 10. Representació Judici a Jesús. Font: Gabinet de premsa, Ajuntament de Gandia.</i>	25
<i>Figura 11. Representació Via Crucis Vivent. Font: Gabinet de premsa, Ajuntament de Gandia.</i>	26
<i>Figura 12. Representació Visitatio Sepulchri. Font: Gabinet de premsa, Ajuntament de Gandia.</i>	27
<i>Figura 13. Ruta teatralitzada El Llegat dels Borja. Font: Saforguia.com.</i>	28
<i>Figura 14. Festival de Milotxes. Font: Gabinet de premsa, Ajuntament de Gandia.</i>	29
<i>Figura 15. Centre Museístic de Santa Clara. Font: Gabinet de premsa, Ajuntament de Gandia.</i>	30
<i>Figura 16. Museu de la Junta Major de Germandats. Font: Gabinet de premsa, Ajuntament de Gandia.</i>	31
<i>Figura 17. Museu de la Dolorosa. Font: dolorosagandia.com.</i>	32
<i>Figura 18. Resposta sobre el grau de religiositat dels enquestats.</i>	34
<i>Figura 19. Resposta sobre coneixement del patrimoni de Gandia.</i>	34
<i>Figura 20. Resposta sobre coneixement dels Borja.</i>	35
<i>Figura 21. Resposta sobre la Setmana Santa Festa d'Interés Turístic Nacional.</i>	35
<i>Figura 22. Resposta sobre la visita a Gandia en Setmana Santa.</i>	35
<i>Figura 23. Resposta sobre coneixement de l'Any Jubilar Borgià.</i>	36
<i>Figura 24. Resposta sobre la visita a Gandia per l'Any Jubilar.</i>	36
<i>Figura 25. Resposta sobre relació del turisme cultural i religiós.</i>	37
<i>Figura 26. Resposta sobre la manera d'informar-se de la destinació.</i>	38

Índex de taules

<i>Taula 1. Diagrama de Gantt. Elaboració pròpia</i>	7

1. INTRODUCCIÓ

Volem conèixer en aquest estudi l'interés que puga despertar Gandia per al turisme religiós, com a destinació turística de primer ordre que és, i estimulat el desig que té el turisme per descobrir propostes noves o singulars. Aportarem informació sobre les característiques aprofitant els recursos patrimonials, tradicionals o reconeixements oficials, vinculats amb la religió catòlica i la seua imbricació històrica al nostre Estat.

Espanya procedeix d'una situació confessional amb la religió oficial del catolicisme, resultat dels usos i costums, des dels primers segles de l'edat mitjana. Amb el regnat de Ferran d'Aragó i Isabel de Castella (s. XV-XVI), va començar un període d'exclusió de tots els cultes no catòlics. Va ser en la Segona República (1931-1939) quan es va instaurar un Estat laic, però després sota la dictadura de Franco (1939-1975) va tornar a ser catòlic. Ja en la proclamació de la Constitució Espanyola de 1978 (art. 16, 3), Espanya és formalment un Estat aconfessional, mantenint relacions amb els diferents credos. Gandia s'ha adaptat als canvis socials i polítics, però els esdeveniments de contingut religiós encara ocupen un lloc molt important. Caldria, per tant, conèixer la situació actual del turisme religiós local, amb els seus potencials recursos, per esbrinar les oportunitats que ofereix, i les expectatives de futur, per a incorporar modalitats turístiques que puguen ser complements a un turisme convencional. El turisme religiós és una modalitat de viatge motivada per l'espiritualitat, la devoció o l'interés per conèixer el patrimoni d'art sacre. Els monuments més visitats a Espanya són catedrals i basíliques. Esdeveniments com els Anys Jubilars o la declaració de la Setmana Santa Festa d'Interés Turístic Nacional o Internacional, impliquen un impuls turístic molt destacable.

El Papa Francesc, ha designat l'any 2021-2022 Any Jubilar Borgià pel 350 aniversari de la canonització i el 450 de la mort de Sant Francesc de Borja. Un esdeveniment importantíssim de rellevància mundial per als creients que han de guanyar la indulgència visitant els temples relacionats amb el Sant. A més, Gandia va aconseguir en 2019 la distinció per a la Setmana Santa com a festa d'Interés Turístic Nacional pel Ministeri d'Indústria, Comerç i Turisme del Govern d'Espanya, gràcies a la seua singularitat i atractiu. Gandia és la quarta ciutat en tota la Comunitat Valenciana que posseeix aquest reconeixement i això li suposa poder-se equiparar com a reclam a destinacions semanasanteres tradicionals d'àmbit nacional com ara: Burgos, Segovia o Astorga.

Tot i que s'han d'aprofitar les efemèrides, cal fer valdre que Gandia és bressol de l'únic Sant de la família valenciana més universal i IV Duc de la ciutat: Francesc de Borja i Aragó. A Europa, hi ha poques famílies que hagen influït tan políticament i culturalment com Els Borja: Calixte III, Alexandre VI, Cèsar i Lucrècia Borja, Sant Francesc... La presència dels valencians a Roma, centre de poder durant segles, va produir el trànsit de l'edat mitjana a la moderna, i la introducció del Renaixement en la cultura occidental.

Per tot el que s'ha exposat, tenim elements suficients per a fer de Gandia una destinació de turisme religiós? És evident que sí. S'hauria de posar en marxa, quant més prompte millor, tenint en compte que mou l'economia local de restaurants, terrasses, hotels, agències de viatges, guies... no únicament pels fidels que professen la religió catòlica, sinó de qualsevol turista, i es podria trencar l'estacionalitat, al contrari del que ocorre amb la modalitat turística dominant actualment de sol i platja.

1.1. Objectius

Els objectius que ens hem marcat per a fer aquest treball els podem classificar en dos grups: l'objectiu principal i els objectius específics. El primer, des d'on pivota tot el treball, és posar de manifest que a la ciutat de Gandia té els recursos necessaris i pertinents per a activar el reclam del turisme religiós. Quant als objectius específics explicarem de què estem parlant, destacarem la importància dels recursos existents, obtindrem dades d'opinions i entrevistes per a la posterior anàlisi, i finalment reflexionarem sobre les propostes per a crear el producte "turisme religiós a Gandia". Resumit de la següent manera:

Objectiu Principal:

- ✓ Posar en valor les possibilitats dels recursos essencials per a fer turisme religiós a Gandia.

Objectius Específics:

- ✓ Delimitar el concepte de producte turístic religiós.
- ✓ Realitzar una descripció i anàlisi dels recursos existents.
- ✓ Analitzar la percepció que tenen del tema visitants i experts.
- ✓ Identificar les oportunitats d'aquesta mena de turisme a Gandia.

1.2. Metodologia

Per al desenvolupament d'aquest treball final de grau s'han utilitzat dades secundàries qualitatives, en la part del marc teòric, fent una relació dels recursos de què disposa Gandia actualment i que es poden vincular al turisme religiós, o descobrir la història patrimonial cultural de la qual formava part la família Borja. S'ha obtingut informació de fonts com ara del web de l'Organització Mundial del Turisme (OMT), la Conferència Episcopal Espanyola, i a escala local del web municipal visitgandia.com, així com, de mitjans de comunicació locals. També han sigut consultats *blogs* i webs especialitzades com turismoreligioso.travel que escriuen reportatges relacionats en la temàtica religiosa. S'han estudiat documents redactats per persones i institucions que tenen un alt nivell de fiabilitat, per a establir la base del marc teòric. De la mateixa manera, s'ha consultat la guia "*Gandia, Ciutat Ducal*" de l'editorial Everest que es va publicar el 2010 amb motiu del V Centenari del naixement de Sant Francesc de Borja. A

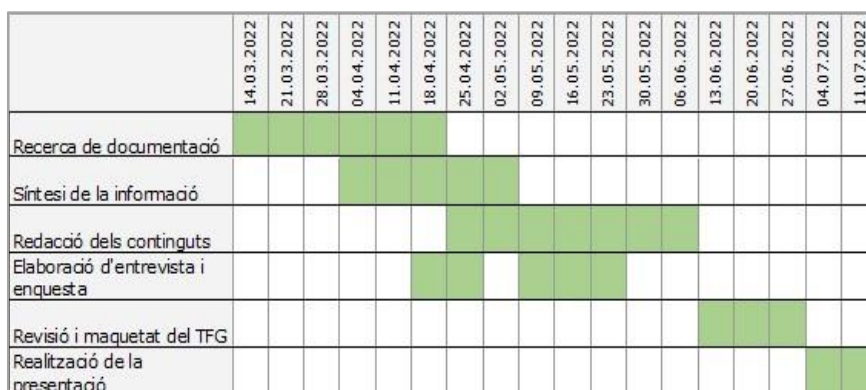
més, s'han consultat llibres sobre la ciutat per extreure'n les característiques, i esbrinar més coses sobre la vinculació del llinatge dels Borja amb Gandia, tal com s'arregla fidedignament en l'apartat Bibliografia.

Per a l'obtenció de dades primàries quantitatives s'ha realitzat una enquesta en el període d'abril a juny de 2022, als clients d'un hotel a la platja de Gandia, on es consulta a través d'onze preguntes, el grau de coneixement del turisme religiós a Gandia, i que posteriorment s'analitza en aquest treball. L'eina que s'ha fet servir per a accedir més fàcilment al públic ha estat els formularis de *Google*, a més, de dur a terme enquestes en paper que es van traslladar posteriorment al programa per al seu millor estudi. Les preguntes són variades i en la seua majoria estan formulades amb opció múltiple, i en altres han pogut els enquestats escriure la seua resposta directament. L'enquesta arregla un mostreig de 127 enquestats, els quals han respost preguntes sobre els recursos de Gandia i la vinculació a l'àmbit religiós. L'anàlisi de l'enquesta s'ha fet a la mateixa plataforma on s'ha formulat, per la qual cosa, els gràfics i l'estudi de les respostes han estat obtinguts individualment amb l'eina de *Google Forms*. A més a més, a través d'una entrevista, es va contactar amb la directora del Palau Ducal dels Borja, Balbina Sendra, per a poder conèixer de primera mà quines són les oportunitats de desenvolupar accions encaminades a fomentar el turisme religiós a Gandia. L'entrevista consta d'una bateria de preguntes relacionades amb el funcionament del Palau, màxim referent patrimonial cultural de la ciutat i saber quines són les perspectives de futur.

Per acabar, s'arriba a una sèrie de conclusions que tenen la voluntat d'estimular una proposta turística que ja es realitza a altres llocs del territori nacional, i que seria un bon complement econòmic, que diversificaria l'oferta que a hores d'ara té la ciutat. Una oportunitat que es pot desplegar a Gandia, arran de les informacions que s'aporta en aquest treball, si existeix voluntat ferma entre les administracions i el sector implicat.

1.3. Planificació del Treball

L'organització del temps emprat en la realització del treball es mostra a la següent imatge representada mitjançant un diagrama de Gantt.

Taula 1. Diagrama de Gantt. Elaboració pròpia.

Es divideix en setmanes i es mostra el dilluns de cada setmana, des del segon dilluns de març 14/03/2022 fins a la segona setmana de juliol 11/07/2022. La divisió de tasques durant cada setmana ha sigut de tres hores diàries durant l'horari lectiu, és a dir, de dilluns a divendres; sent un total de 15 hores setmanals durant 18 setmanes. La suma total és de 270 hores aplicades a la realització del treball final de grau.

1.4. Limitacions

Les limitacions que hem observat durant la realització d'aquest treball han estat, a grans trets, centrats en 3 factors. El primer i més notable, que les dades que hem pogut obtenir de recerca i consulta en els informes i treballs publicats ens porten a fa 3 anys, abans de la pandèmia de covid-19, però com que el sector turístic en general, ara està evolucionant favorablement a les expectatives, podríem dir que no perden frescor ni invaliden l'anàlisi, excepte per l'excepció temporal assenyalada. Una altra limitació que cal remarcar és la manca d'estudis rigorosos, públics i privats, que aprofundisquen en les dades del que suposa el turisme religiós. Llevat dels que realitza a Espanya alguna comunitat autònoma interessada, o la mateixa Conferència Episcopal, la resta són escassos i basats en temes locals puntuals, que no possibiliten posteriors estudis i anàlisis de la situació del turisme religiós, només, que per extrapolació orientativa. Finalment, farem referència que a l'enquesta duta a terme, s'ha apreciat una menor participació de la gent jove, pot ser, pel tema que s'ha tractat al treball, però el ben cert, és que ha estat més complicat que contestaren a aquesta.

2. IDENTIFICACIÓ DEL TURISME RELIGIÓS

El turisme religiós s'ha de considerar com una activitat relacionada amb la prestació de serveis per a satisfer les necessitats dels turistes que viatgen fora del seu entorn habitual. Els grans exemples mundialment coneguts com a destinacions religioses són: Ciutat del Vaticà, seu del poder cristià al món. Jerusalem, punt de trobada únic per al cristianisme, el judaisme i l'islam. Així com l'Índia una civilització on conviuen diferents religions, sent l'hinduisme i el budisme les majoritàries. No cal donar moltes explicacions per a entendre que des d'un punt de vista místic són les destinacions més atractives, però, també per la seua arquitectura impressionant. Els centres religiosos han de ser entesos com a llocs de culte i també com a monuments arquitectònics de primer ordre. Si ens preguntarem, on comença el turisme religiós i on acaba el turisme cultural o patrimonial? Hauríem de concloure que són tot un, indivisibles.

“El turisme religiós és un dels motors que uneix persones de diferents orígens en una mateixa causa: l'admiració i la protecció del patrimoni material i immaterial”.
Taleb Rifai, Secretari General OMT (2010-2018)

El turisme religiós és un concepte que s'analitza, com a tal, des de fa molt poc temps; no obstant això, és un fenomen que té com atractiu visitar els centres religiosos, però, també hi ha un al·licient cultural d'aprofundir en les arrels de la destinació. A la vegada, és una possibilitat social i econòmica que ha cobrat atractiu per les dinàmiques que genera a les comunitats receptores.

Un estudi sobre l'impacte econòmic, encarregat per la Conferència Episcopal Espanyola a la consultora KPMG, conclou que les festes religioses com la Setmana Santa o les festes populars, van generar en 2014, 32.520 milions d'euros, és a dir un 3% del PIB espanyol. Es van visitar 3.168 béns immobles d'interés cultural, originant un impacte econòmic de 22.620 milions d'euros i un total de 225.300 llocs de treball. Ací s'ha de sumar 9.900 milions d'euros i 134.000 llocs de treball procedents de les festes religioses.

Figura 1. Memòria Anual d'Activitats 2019 de la Conferència Episcopal Espanyola.

En el mateix informe es destaca la importància econòmica de les festes religioses de la Setmana Santa, declarades Festa d'Interés Turístic Nacional, on ressenyen a Gandia com s'assenyala a la (Figura 1). Tot i que les xifres que mostrem són endarrerides, és l'estudi publicat més concret i detallat sobre turisme religiós a Espanya actualment.

2.1. Definició del Producte

El turisme religiós com a destí ha existit des de l'antiguitat i els turistes viatjaven sense l'ajuda de cap organització turística, per tal de visitar temples, catedrals, i llocs de relíquies sagrades. A la segona meitat del segle XIX el turisme religiós va començar a adquirir un caràcter organitzat. Segons l'OMT en 2014 entre 300 i 330 milions de turistes van visitar cada any els enclavaments religiosos més importants del món, sumant aproximadament 600 milions de viatges, dels quals el 40% van tindre lloc a Europa (OMT, 2014b).

“Entre les moltes motivacions per viatjar se situa entre els primers llocs el desig de visitar enclavaments culturals o religiosos. Aprofitar el creixent interès pel turisme religiós a tot el món, no només beneficia el sector turístic, sinó que és crucial per fomentar el diàleg cultural i la pau”.

Taleb Rifai, Secretari General OMT (2010-2018)

En el "Document de la Santa Seu sobre el Pelegrinatge del 2000", es calcula que cada any els centres de culte religiós reben uns 225 milions de persones. Així mateix, s'estima que només a Europa, al voltant de 30 milions de cristians, sobretot catòlics, dediquen les vacances (o una part) a fer un pelegrinatge. Per exemple en 2019 han viscut l'experiència de viatjar a Portugal per veure a la Mare de Déu de Fàtima 7 milions de turistes, 8 milions de peregrins viatjaren a França per visitar el Santuari de la Mare de Déu de Lourdes i la Basílica de Sant Pere al Vaticà 15 milions de visitants.

Esglésies, mesquites, convents, monestirs, o catedrals s'alternen amb celebracions que, nascudes com a manifestacions de fe popular, han esdevingut grans atractius turístics. Com ara l'emblemàtica Catedral de Santiago de Compostel·la, un dels grans símbols de la peregrinació del cristianisme a la península ibèrica. Aquesta, forma part de les tres destinacions cristianes més visitades al món per darrere de la Ciutat del Vaticà i la Ciutat Santa a Jerusalem, per aquest ordre.

“Per les seues característiques històriques, culturals i naturals peculiars, els pelegrinatges representen oportunitats vitals per reforçar la capacitat del turisme de fomentar el diàleg intercultural i contribuir a la protecció de llocs d'interès religiós i espiritual”.

Taleb Rifai, Secretari General OMT (2010-2018)

Espanya és un país amb una història tan àmplia com important. Les seues terres han estat un cresol de cultures i religions que han deixat la seua petjada, per tant, compta amb un patrimoni religiós de valor incalculable tant des d'un punt de vista artístic com a espiritual.

2.2. Camp d'Estudi

No hi ha diferència entre l'antic pelegrinatge i el modern turisme religiós ja que les necessitats i interessos, de tots dos, són comuns: unir el rerefons religiós amb l'interés per descobrir, a la vegada que es converteixen en una expressió més de la comercialització. D'acord amb aquesta teoria, el cas de la Setmana Santa de Gandia és un exemple de les sinergies entre patrimoni religiós i turisme, principalment a partir de la declaració de Festa d'Interés Turístic Nacional. Més enllà de les connotacions religioses, sens dubte és una bona oportunitat que ajuda la marca Gandia com a destinació turística.

“Turísticament, la promoció (de la Setmana Santa), una Festa d'Interés Turístic Nacional és més gran. A més, es converteix en un imant per als amants d'aquesta festivitat religiosa i et posa al mapa a nivell nacional i fins i tot, internacional. La repercussió d'aquest esdeveniment fa que la gent s'acoste a la nostra ciutat i gaudisca de la nostra cultura i gastronomia”.

Diana Morant, Ministra del Govern d'Espanya i exalcaldessa de Gandia (2015-2021)

La Setmana Santa és una tradició que es viu molt especialment a Espanya i un dels principals motius de viatges religiosos per al turisme nacional i estranger. Una forma de dinamització en termes d'ingressos, oportunitats d'ocupació que permeten la conservació i preservació del patrimoni material i immaterial que representen les celebracions de fe o els llocs de peregrinació.

“No hi ha un poble o una ciutat del nostre país on no puguem trobar tradicions, festes religioses, celebracions, peregrinacions, monestirs, catedrals o romeries. El turisme religiós permet dinamitzar l'activitat econòmica i conservar tota la riquesa patrimonial de les nostres ciutats”.

Isabel Borrego, Secretària d'Estat de Turisme d'Espanya (2012-2016)

El turisme religiós permet visitar els monuments que són importants, no només per a la religió, sinó també per al descobriment de l'art o la cultura en general, a més d'atraure aquells que volen conèixer més de prop l'arquitectura dels temples; fins i tot algunes persones ho fan per trobar l'equilibri interior. Caldria avaluar el potencial turístic religiós dels monuments històrics i les festes religioses que hi ha a Gandia, per part dels governants o les empreses del sector turístic, perquè s'invertisca en la conservació i l'explotació dels mateixos amb finalitats turístiques. És fonamental la predisposició institucional a la promoció i el desenvolupament de segments de turismes alternatius. Tot i que els estudis sobre la demanda de turisme religiós són escassos, i més en l'àmbit local, estem parlant d'un perfil de turista molt fidel (mai millor dit), que contribueix a la diversificació de l'oferta dominant en el destí, com és el sol i la platja.

3. TURISME A GANDIA

Una vegada conegut els trets més destacats del turisme religiós, cal conèixer quins són els recursos de què es disposa, identificar els elements destacats i articular una proposta a través de la qual es pot donar a conèixer. L'oferta actual, sense tenir en compte el complement que li suposaria el turisme religiós, permet oferir un servei basat en la qualitat. Gandia ressaltava fa més de setanta anys com una de les principals destinacions turístiques de la Comunitat Valenciana. La seua història, cultura i paisatge, la situen al nivell d'altres grans capitals del turisme. El sector serveis és un dels més consolidats dins de l'economia del municipi que durant l'època estival triplica la seua població fins a assolir uns 225.000 habitants.

"Ens preparem per a afrontar una de les èpoques de més volum de treball a la nostra ciutat, la temporada estival, quan la nostra població es triplica[...]."

José Manuel Prieto, Alcalde de Gandia (2021)

S'ha de fer memòria dels fonaments que han dut a Gandia a ser un referent històric cultural i patrimonial. En 1485 el cardenal Roderic de Borja, després papa Alexandre VI, comprava Gandia a la Corona d'Aragó per al seu primogènit Pere Lluís, al que Ferran el Catòlic li concedia el títol de primer Duc de Gandia. Naix així el Ducat de Gandia. L'etapa més singular i esplendorosa de la història de la ciutat, la comarca i bona part de poblacions a la Comunitat Valenciana. Amb els Borja, la saga valenciana més universal:

"Gandia va viure un renaixement cultural, patrimonial, artístic i econòmic. Van venir importants escultors, pintors, músics, erudits i artesans, l'empremta dels quals ha arribat fins i tot als nostres dies".

Diana Morant, Ministra del Govern d'Espanya i exalcaldessa de Gandia (2015-2021)

La família Borja va construir, al llarg de tot el segle XVI, un gran domini senyorial que, juntament amb el comtat oliver dels Centelles, abastava la major part de l'antiga Vall de Bairén. La importància dels diferents personatges de la família Borja i la seua contribució al llegat històric i cultural de la ciutat, ha marcat de manera definitiva la història antiga i moderna. Tot i que el patrimoni vinculat als Borja el contarem en l'apartat següent: "Gandia i el Turisme Religiós", no hi ha indret destacat que no siga herència de la seua petjada. Però una destinació turística madura com és Gandia que té com a grans fortaleces el sol i la platja, requereix també apostes que complementen i que sumen. L'aposta per la singularitat de producte dona a la destinació majors oportunitats, dins i fora de la temporada d'estiu.

“Una destinació madura com Gandia porta temps en un procés de reinvençió, de modernització, i la innovació i la sostenibilitat són un eix fonamental. No és casualitat que hagem estat elegits entre les 25 ciutats d’Espanya amb un pla de turisme sostenible”.

Vicent Mascarell, Regidor de Turisme Ajuntament de Gandia (2022)

El turista que visita Gandia es caracteritza per comptar amb una elevada propensió a repetir novament. Tot i això, s’ha de fer front als canvis en els hàbits de consum, les estades més reduïdes dels clients i diferenciar-se de la resta de destinacions competidores. Repassarem ara, altres atractius del destí per donar una ullada a què més es pot oferir des del punt de vista turístic, i així calibrar la importància dels recursos que atribuïm al turisme religiós.

3.1. Recursos Culturals i Naturals

Terra de personatges il·lustres, Gandia és àmpliament coneguda pel papat dels Borja, que van tindre un immens poder polític i religiós des dels segles XVI al XVIII. Originaris de Xàtiva, s’estableixen a Gandia i es projecten a València per conquerir la Ciutat Santa del Vaticà. Tota una nissaga de la qual van sorgir els papes Calixte III, Alexandre VI, i un Sant, Francesc de Borja i Aragó. Fou IV Duc de Gandia, Virrei de Catalunya, Gran d’Espanya i III General de la Companyia de Jesús. Una altra fita cultural, no menys important, és la notable presència d’intel·lectuals vinculats a Gandia com el poeta Ausiàs March, una de les figures més emblemàtiques del Segle d’Or valencià, Joanot Martorell autor del Tirant lo Blanc, considerada com l’òpera prima de la novel·la moderna a Europa, o Joan Roís de Corella, precursor de la literatura humanista i considerat el darrer escriptor medieval de l’aristocràcia valenciana. La família Borja i els escriptors clàssics són els baluards inqüestionables en el context històric, social, polític i cultural de Gandia, i amb ells, tot el llegat que ens ha arribat fins hui.

Redirigir-se cap a un nou enfocament és l’estratègia turística de Gandia on la sostenibilitat és l’eix transversal. El municipi compta amb recursos naturals inclosos a l’inventari del patrimoni valencià com a BIC: la Cova del Parpalló, la Cova de les Meravelles, o El Morabit. La situació geogràfica fa gaudir d’ecosistemes de muntanya, horta, marjal i platja tot en un espai proper amb emblemàtics racons que dignifiquen el destí, com el paratge natural Parpalló-Borrell de 560 ha, la marjal de Gandia de 450 ha, o la Platja de l’Auir amb 2.300 m de costa verge, que són el principal segell de distinció mediambiental. Gandia duplica les zones verdes per habitant que recomana l’Organització Mundial de la Salut (OMS), dos milions de metres quadrats de zona verda, un dels millors indicadors de l’Estat. I no podem oblidar que el màxim atractiu turístic natural està en les quatre platges de Gandia, encara que la més coneguda, atractiva i impressionant és la Platja Nord. La Platja Nord compta amb tres km de longitud i més de 100 m d’ample; la platja verge de l’Auir, i les platges de Venècia i Rafalcaid que són dues xicotetes platges al sud de litoral gandià.

3.2. Recursos MICE i Esportius

El turisme MICE (Reunions, Iniciatives, Conferències i Exhibicions) es caracteritza per un perfil de visitants d'alt poder adquisitiu i permet desestacionalitzar la destinació, ja que la majoria dels congressos es fan fora de la temporada alta. S'estima que l'impacte econòmic del turisme de congressos a Gandia, en condicions òptimes, podria rondar els 10 milions d'euros a l'any, per això, és un objectiu consolidar aquest segment. Gandia és una de les 55 ciutats que formen part del *Spain Convention Bureau* organisme de la Federació Espanyola de Municipis i Províncies que treballa el turisme de congressos a l'àmbit nacional. La ciutat està preparada per a oferir infraestructures que la converteixen en un còmode lloc de trobada amb allotjaments i edificis singulars on reunir-se com el Palau Ducal per celebrar reunions o conferències en un entorn emblemàtic, així com l'Espai Baladre de la platja per a congressos amb capacitat per a 1.000 persones.

Gandia és també un refugi per a aquells que busquen turisme esportiu com un enclavament ideal per als amants de les activitats esportives nàutiques, amb les millors condicions per a l'aprenentatge i la pràctica. Dins aquesta oferta hem de destacar que la Platja Nord compta amb un gran al·licient en tenir un dels pocs canals de natació a mar obert que hi ha a la Comunitat Valenciana, i això permet que esportistes d'elit tinguen la ciutat com a lloc referent. La ciutat compta amb 35 instal·lacions homologades professionalment per a la pràctica de tota mena d'esports amb dos centres esportius i un poliesportiu municipal que utilitzen 4.820 esportistes federats a desenes d'activitats. Gandia aposta per combinar esport i turisme com a fórmula de desestacionalització i cada any desenes de milers d'esportistes de totes les disciplines fan servir les magnífiques instal·lacions. En dates d'ocupació mitjana i baixa omplen els hotels deixant un retorn econòmic molt significatiu, a més de contribuir a la promoció de Gandia com a destinació esportiva i d'oci saludable.

3.3. Recursos Gastronòmics i Festius

Els visitants cada cop tenen més cultura gastronòmica i demanen sensacions noves, de qualitat, i provar el que és genuí del lloc on es troben. Passejar pel Grau de Gandia, el barri mariner, és una visita ineludible, on podrem conèixer tots els secrets del seu plat més emblemàtic: la fideuà. Aquesta original transformació de la paella va sorgir a alta mar, quan els mariners posaren a una paella fideus a falta d'arròs. El resultat no deixa de sorprendre propis i estranys, fins al punt que tots els estius se celebra a Gandia el tradicional Concurs Internacional de Fideuà, que ja porta 47 edicions, on acudeixen xefs de tot el món per incorporar-la a les millors cartes de restauració. El concurs contribueix a mantenir i engrandir el nivell gastronòmic de la ciutat compartint juntament amb la paella el domini de la gastronomia valenciana, donant-se a conèixer entre

concurants de països com el Japó, Mèxic, Alemanya, Regne Unit, Itàlia o França.

Hem de destacar com a reclam turístic en començar el mes d'octubre, la Fira i Festes en honor a Sant Francesc de Borja. Com abans, el centre històric s'engalana per recordar la ciutat medieval, omplint els seus carrers amb desenes de casetes botiga i animació a les places simulant els mercats on es congregaven tota mena d'artesans, gent del camp i de la mar que mostraven i venien els seus productes. Menció a part mereix el personatge satíric que convida a les festes: el Tio de la Porra que ostenta el poder de la ciutat que li concedeix l'alcalde. Amb un toc molt característic, el capità amb la maça de comandament, fa que formacions de bandes de tambors vagen traient els alumnes de col·legis de manera estrepitosa.

Si parlem del calendari festiu i volem diversió, alegria, pólvora o música cal visitar Gandia per falles. Se celebren des del 1876 i actualment en són 23 comissions que mobilitzen prop de 4.500 fallers i falleres, durant els dies 16 al 19 de març i planten 46 monuments majors i xicotets que irrompen als carrers de la ciutat. A Gandia els fallers desfilen per la ciutat entre balls, davant la mirada dels visitants, representant a cadascuna de les comissions que amb els ninots i l'explicació de la falla satiritzen els esdeveniments més destacats de la societat.

4. GANDIA I EL TURISME RELIGIÓS

En aquest estudi analitzem les diferents perspectives del turisme religiós com a fenomen social i econòmic aprofitant l'àmplia oferta amb què compta la ciutat i el seu entorn. Turisme religiós o turisme cultural? Tant se val. La línia que separa aquestes modalitats és estreta, difusa i de vegades estan les dos alhora. El patrimoni del llegat dels Borja pot tenir eixa catalogació. Espais religiosos de gran valor cultural i d'interés turístic; una forma de turisme que barreja perfectament els aspectes religiosos i l'activitat econòmica. A la vegada que és una combinació de dos processos evolutius diferents, com són la religió, la qual té arrels ancestrals, i el turisme amb un desenrotllament més modern.

Gandia ha assolit en 2022 xifres en ocupació i reserves durant les vacances de Setmana Santa d'abans de la pandèmia. L'allotjament i la restauració han estat, en gran part, amb el cartell de complet per als visitants que han trobat en Gandia el destí ideal per a aquest període semanasanter.

“L'ocupació hotelera ha fregat el 90%, i alguns hotels han completat la seua capacitat màxima. Pel que respecta als càmpings i bungalows l'ocupació ha estat del 98% i 80%, respectivament”.

Departament de Premsa de l'Ajuntament de Gandia (19-04-2022)

La procedència dels visitants, ha sigut la dominant en aquestes dates, essencialment del centre de la península, encara que també hi ha hagut un gran nombre de la mateixa Comunitat, que prolonguen els dies festius.

“Clients del centre d'Espanya, que acudeixen a la platja de Gandia principalment de dijous a dissabte, encara que també la setmana que ve acudiran usuaris d'alguns punts de la Comunitat Valenciana, que prolonguen els dies festius per la Pasqua”.

Luís Rodríguez, President de l'Associació d'Hotels de la Safor (2022)

Els bons resultats estan motivats per la recuperació del sector, que ja mostra el seu dinamisme postpandèmic, i ratifica que el turisme durant festes religioses no es pot lligar, exclusivament, al que fan les persones que es mouen per la fe. És molt més ampli i divers, on hi ha molts factors que entren en dansa alhora de triar un lloc. Es tracta, precisament, de què Gandia rendibilitze les diferents oportunitats o espais dels quals disposa, per a convertir-los en productes turístics, fent que el visitant estiga envoltat de les suficients ofertes, que el sacien en el seu desig. Encara que Gandia s'activa per posar en marxa tots els recursos en la Setmana Santa, que és el punt de partida de la temporada turística, la viabilitat per poder consolidar-se com a destí religiós, passaria perquè la festa religiosa esdevinga l'excusa perfecta per fer valdre el patrimoni artístic i aconseguir reforçar l'oferta de la destinació tot l'any.

4.1. Arquitectura Religiosa

Un dels elements turístics més importants de qualsevol ciutat del món és l'arquitectura dedicada a la religió. Són edificis que repton el pas del temps fins a convertir-se en referències històriques. Els nostres avantpassats van convertir els seus espais de pregària en impressionants construccions, dignes de visitar. I ara no necessàriament per rendir culte, sinó per admirar cada detall dels seus murs, disseny i així conèixer la història. L'arquitectura religiosa té un valor cultural únic, ja que les edificacions són un bé que dona valor cultural a les ciutats. Els llocs de culte queden visibles per segles i han estat testimonis dels esdeveniments històrics. Una bona mostra d'aquests béns culturals de caràcter religiós que han perdurat en el temps els tenim a Gandia vinculats als Borja. Gandia, seu i referent de la família Borja, té la inexcusable obligació de fer conèixer a escala nacional i internacional el patrimoni local associat als Borja, elevant la categoria històrica de la ciutat. Amb el llegat que han deixat la il·lustre família a Gandia, l'han convertida en la ciutat borgiana, només gaudir de l'arquitectura és un plus per endinsar-se en la història d'aquests llocs. Els forans ha de poder valorar la importància patrimonial.

La Seu Col·legiata de Santa Maria: És una icona de la ciutat imprescindible per als visitants. La construcció de l'edifici, es va desenvolupar en dues fases: la primera el 1372 el patronatge del qual cal atribuir al duc reial Alfons d'Aragó i la

segona amb l'ampliació que va promoure María Enríquez, vídua del duc Joan de Borja i nora d'Alexandre VI. És un edifici religiós de gran valor arquitectònic i artístic, construït en estil gòtic, i per al que es van contractar els artistes més prestigiosos del seu temps: Pere Comte arquitecte de la Llotja de València, Damià Forment autor dels retaules del Pilar de Saragossa, o al pintor Paolo di Sant Leocadi autor dels frescos de la Catedral de València. Escultòricament destaquen la porta sud, anomenada porta de Santa Maria o del Mercat i la Porta dels Apòstols on es troben els dos escuts esculpits amb les armes dels Borgia i Enríquez. Explica la llegenda que va sobrevenir la mort a una donzella en caure-li una flor de gesmiler, guanyant-se el sobrenom de La Delicà de Gandia, el que no es deia és que es tractava d'un pètal de pedra de la façana principal.

Figura 2. La Seu Col·legiata de Santa Maria. Font: fotopaíses.com.

Palau Ducal dels Borja: Important mostra del gòtic civil valencià, va ser la casa natalícia i on va viure Sant Francesc de Borja, un dels recursos turístics més importants que encara es conserven, primera casa senyorial valenciana i una de les grans entre la noblesa del seu temps. Des del s. XIV fou la residència dels ducs reials de la Corona d'Aragó, i a partir del 1485 de la família Borja. Constitueix un mostrari variat d'estils arquitectònics des del gòtic del s. XIV, vestigis del Renaixement del s. XVI, i del Barroc del s. XVII. Declarat Bé d'Interés Cultural des del 1964 és un dels edificis civils més representatius del patrimoni històric valencià i rep unes 60.000 visites cada any. De les seues estances cal destacar el Saló de Corones, construït al s. XVI per Sant Francesc de Borja, la impressionant Capella del Sant o la barroca Galeria Daurada construïda a principis del s. XVIII amb motiu de la canonització del IV duc Borja.

Figura 3. Pati d'Armes Palau Ducal dels Borja. Font: Gabinet de premsa, Ajuntament de Gandia.

Convent de Santa Clara: Fundat per Violant d'Aragó, filla del duc reial Alfons d'Aragó el 1429, amb la posterior arribada dels Borja moltes dones de la família es van retirar entre els seus murs. A partir d'aquest monestir es van erigir nombrosos convents a tot el territori espanyol de l'ordre de les "Clarisses Coletinas". La major part de les filles dels ducs van acabar els seus dies al convent, entre elles la Duquesa Maria Enríquez, àvia de Sant Francesc de Borja. Va ser tal l'enllaç entre la família i el convent, que les dones Borja pràcticament van monopolitzar el càrrec d'abadessa durant bona part dels segles XVI i XVII. Actualment del monestir de cloenda és possible visitar l'església d'estil gòtic i la seua col·lecció artística extraordinària que es troba al Centre Museístic de Santa Clara.

Figura 4. Convent de Santa Clara. Font: Gabinet de premsa, Ajuntament de Gandia.

Antic Convent de Sant Roc: Fundat per Carles de Borja, V duc de Gandia i fill de Sant Francesc de Borja l'any 1588. Els convents femenins solien estar vinculats a un altre masculí de l'ordre a la seua mateixa ciutat i, en Gandia, el corresponent a Santa Clara seria el de Sant Roc. S'aprofità part de la vella

muralla per fonamentar una de les ales del claustre i, poc després, l'entrada del convent es coronà amb l'escut Borja-Centelles dels promotors de l'obra, el duc i la seua esposa Magdalena Centelles. Al segle XVIII es construeix l'església barroca que ha arribat fins a l'actualitat. L'església d'una nau presenta la imatge del beat Andrés Hibernón, franciscà molt venerat que va viure en aquest convent, i diverses obres pictòriques barroques. Des dels seus inicis fins avui s'hi va afegir la façana neoclàssica (1871) i la capella lateral del Beat... per això el nom del Beat que rep ara l'església. A mitjans del segle XIX, amb la desamortització, el convent va passar a les mans de l'Ajuntament.

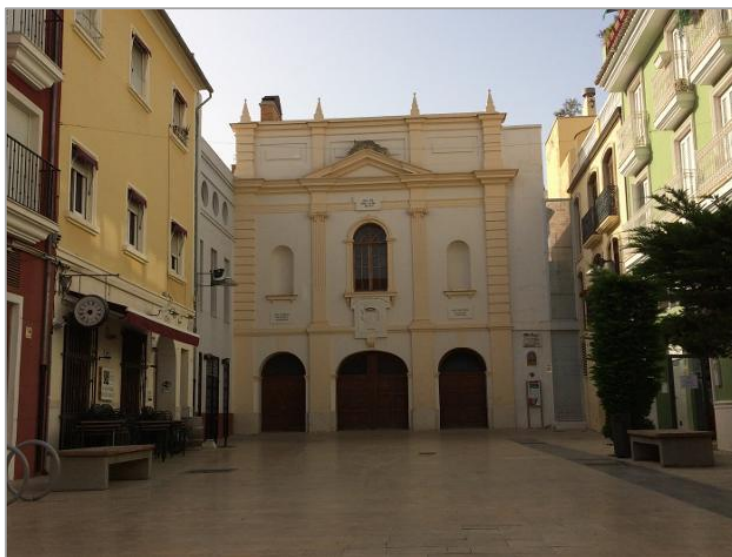

Figura 5. Antic Convent de Sant Roc. Font: Las Provincias.

Universitat Jesuïta: El 1546, Sant Francesc de Borja va fundar, a l'actual Plaça Escoles Pies, la primera Universitat de l'Orde jesuïta del món, d'estil renaixentista. Després de l'expulsió dels jesuïtes, el 1767, va entrar en un període de decadència i el 1806 l'ajuntament va cedir l'edifici als pares escolapis fins avui. A la mort d'Isabel de Portugal, Sant Francesc de Borja juraria, segons la llegenda; "mai més servir senyor que pogués morir". Va aguditzar, en ell, una profunda introspecció, convertint el ducat en centre de formació en teologia, amb la creació de la primera Universitat Jesuïta del món. Després d'enviudar, va ingressar a la Companyia, que consolida i expandeix, on va arribar a ser III General de l'Ordre. Davant l'edifici hi ha el conjunt escultòric de l'artista Manolo Boix que ret homenatge als membres més cèlebres de la família Borja: els dos papes Borja, Calixte III i Alexandre VI; dos dels fills d'aquest, Cèsar i Lucrecia, i el IV duc Sant Francesc de Borja.

Figura 6. Primera Universitat Jesuïta del món. Font: Gabinet de premsa, Ajuntament de Gandia.

Monestir de Sant Jerònim de Cotalba: Fundat pel Duc Alfons d'Aragó l'any 1388 per acollir els monjos jerònims que fugien del Monestir de Xàbia que era objecte de constants atacs per part dels pirates barbarescos, posteriorment seria residència d'estiu de la família Borja. S'alça en un entorn natural privilegiat a Alfauir, a huit quilòmetres de Gandia. Es tracta d'una de les construccions monàstiques més notables de la Comunitat Valenciana i presenta una diversitat estilística que arranca d'una estructura gòtica medieval primitiva. En el Pati dels Tarongers se situa la cisterna que va fer construir Maria Enríquez al segle XVI per proveir d'aigua el monestir decorada per 24 fonts; la cripta de la família del poeta Ausiàs March i la cripta on podria estar Leonor de Castro l'esposa de Sant Francesc de Borja on moriria el 1546. En la Capella hi ha el sepulcre de Joan i Blanca d'Aragó, fills d'Alfons d'Aragó primer duc de Gandia.

Figura 7. Monestir de Sant Jerònim de Cotalba. Font: Gabinet de premsa, Ajuntament de Gandia.

Monestir de Santa Maria de la Valldigna: Es va fundar l'any 1298 pel rei Jaume II El Just. Ubicat a la localitat veïna de Simat, el papa Alexandre VI i el seu fill Cèsar, van ser abats d'aquest edifici conventual. El monestir es va construir en tres fases: la implantació gòtica del segle XIV conformant l'estructura completa del conjunt al voltant del claustre; la important renovació soferta després de les greus destruccions del terratrèmol de 1396; i l'enriquiment després del nou terratrèmol de 1644, ja d'etapa barroca. El Reial Monestir de Santa Maria de la Valldigna el 1991 va ser adquirit per la Generalitat Valenciana i en 2006 es va incloure a l'estatut d'autonomia del qual es destaca la importància com a temple espiritual, històric i cultural de l'antic Regne de València. Una llei de les Corts Valencianes determina la destinació i la utilització com a punt de trobada de tots els valencians, i com a centre de recerca i estudi per recuperar la història de la Comunitat Valenciana.

Figura 8. Monestir de Santa Maria de la Valldigna. Font: Gabinet de premsa, Ajuntament de Gandia.

4.2. Any Jubilar Borgia

Es diu que la fe mou muntanyes, i també mobilitza milions de fidels que busquen complir amb tradicions religioses, refermar creences, o alimentar la pau interior. El turisme religiós ha adquirit aquesta connotació d'espiritualitat en convertir-se en un mecanisme per mitjà del qual l'individu busca retrobar-se i trobar sentit a la seua existència. El Papa Francesc ha designat Any Jubilar Borgia des del 3 d'octubre del 2021 fins al 3 d'octubre del 2022, celebrant els 350 anys de la canonització de Sant Francesc de Borja i el 450 aniversari de la seua mort. En l'Any Jubilar s'ha encetat la peregrinació a les esglésies del Ducat de Gandia per aconseguir la indulgència i la ciutat s'ha convertit en una destinació jubilar.

La celebració suposa un reforç per a la marca turística, entre els recursos del qual destaca el patrimoni històric, artístic i cultural lligat al IV Duc i a la família Borja. Alhora, s'ha preparat una programació d'actes que tenen com a objectiu principal, segons l'Ajuntament de Gandia, donar a conèixer aquesta indispensable figura del segle XVI en les diferents facetes. Un any de gran rellevància per a l'Església catòlica, on es concedeixen una sèrie de gràcies

espirituals als seus fidels. Amb el suport de les administracions autonòmica, provincial i local s'està promocionant també els territoris germans que van pertànyer a la família més universal del poble valencià. S'anomena "El Territori Borja", una ocasió especial per tal d'apropar-se a l'essència de la ciutat de Gandia a través de la pràctica espiritual o mística contemporània, per a viatjar pels racons que van triar els Borja com a destinació per a desenvolupar el seu llinatge.

La Ruta dels Borja: Gandia ha estat la representació del poder senyorial i religió de la família Borja a terres valencianes, però també cal esbrinar els indrets en altres terres vinculades com ara Canals on va nàixer Calixte III, el primer papa Borja; Xàtiva la casa natal d'Alexandre VI nebot de Calixte III i també papa. Visita obligada és el Monestir de Simat de la Valldigna, on va ser abat Rodrigo de Borja (futur papa Alexandre VI) que va construir una de les estances millor conservades actualment, la Sala Capitular, sent finalitzades pel seu fill Cèsar Borja sent abat. I per últim es viatja a València, que va ser la ciutat des d'on els Borja van partir cap a Itàlia per esdevenir una de les famílies més poderoses del segle XV i encara es conserva el palau familiar, on avui té la seu les Corts Valencianes.

La Ruta Borja Xàtiva-Gandia: La celebració de l'Any Jubilar ha dut a la regidoria de Turisme de l'Ajuntament de Gandia ha posat en marxa la ruta amb un recorregut de 70 quilòmetres que travessa els territoris borgians des de Xàtiva fins a Gandia. Quatre etapes d'un projecte, que ha vingut per a quedar-se més enllà de l'Any Jubilar, i així realçar la família Borja. La primera etapa parteix de Xàtiva i acaba en Barxeta, la següent parada és des de Barxeta a Simat de la Valldigna. Des d'ací, fins al Grau de Gandia seria el tercer punt, i l'última etapa transcorre del Grau a la ciutat amb el punt final en el Palau Ducal dels Borja. Una vegada acomplert el recorregut s'atorga la "Carta Borgiana", un document simbòlic com a mostra d'haver completat l'itinerari. La ruta compta a una variabilitat de desnivells i distàncies, i també de paratges naturals de diferents municipis: la Cova Negra de Xàtiva, el riu Albaida, el Riu Vaca a Tavernes de la Valldigna, les marjals de la Safor, les dunes de l'Auir i la Platja Nord de Gandia.

Figura 9. La Ruta Borja Xàtiva-Gandia. Font: Gabinet de premsa, Ajuntament de Gandia.

Splendor Collegiatae: La Col·legiata de Gandia exhibeix aquesta exposició de juliol a octubre de 2022, que mostra i realça tots aquells elements ornamentals, artístics i constructius que des de fa set segles han anat incorporant-se a la Seu. El visitant gaudeix de l'esplendor i la petjada cultural que va deixar la família Borja en aquest temple que és un dels majors símbols de la ciutat de Gandia. Entre molts altres detalls, es pot veure acolorit, el retaule de l'altar major de la Col·legiata que va desaparèixer els primers dies de la guerra civil, sense que se sàpiga si va ser destruït o es troba ocult a algun lloc. A més, hi ha una sèrie de fotografies inèdites de la Seu gandiana, algunes datades abans de 1900. Amb la visita es pot descobrir la imatgeria, l'orfebreria o tants altres tresors que acull aquest edifici gòtic declarat Bé d'Interés Cultural en 1931.

Cicle de Música Barroca: El Palau Ducal dels Borja, l'Església Escola Pia i la Col·legiata de Santa Maria són els espais borgians que acolliren els concerts, tots els cap de setmana de juny, en els quals participaren intèrprets especialitzats en instruments d'època i música antiga. L'Ajuntament de Gandia i la Junta de Germandats de la Setmana Santa organitzaren aquest cicle de música barroca amb agrupacions musicals de diferents punts del territori valencià: l'Associació d'Amics de la Música d'Alcoi, Música Trobada amb joves intèrprets de música antiga i barroca del Conservatori de València, l'Orquestra Musikus Ensemble i l'Orfeó Musikus de Guadassuar. En els concerts s'interpretaren peces de Bach, Scarlatti, Vivaldi i Purcell, entre d'altres. Una iniciativa per recuperar i difondre la música antiga barroca del patrimoni hispànic i valencià, aprofitant els actes en commemoració de l'Any Jubilar de Sant Francesc de Borja.

4.3. Setmana Santa Festa d'Interés Turístic Nacional

El turisme en destins religiosos ha augmentat en els darrers anys convertint-se en un motor de desenvolupament per a moltes poblacions i s'estima que l'afluència de visitants pot augmentar considerablement, any rere any. Dins de les festivitats religioses que més congreguen visitants o feligresos hi ha la

Setmana Santa i Nadal, cerimònies pròpies del credo cristià que constitueixen part del patrimoni cultural, i superen estrictament el marc de la devoció. A més a més de les destinacions jubilaris, la Setmana Santa és la festivitat més atractiva per al visitant nacional i estranger que ens acompanya en les dates de celebració. Des de la Confederació Espanyola d'Agències de Viatges (CEAV) asseguren que les empreses han posat el focus en el turisme religiós i que té un fort impacte a l'economia espanyola per l'elevada despesa dels visitants.

La Setmana Santa se celebra a totes les ciutats i punts d'Espanya. A cada zona se celebra de manera diferent i pel seu especial atractiu o singularitat se les declara Festes d'Interés Turístic Nacional o Internacional. Una denominació honorífica a esdeveniments semanasanters que ofereixen interès real, des del punt de vista turístic i que atorga el Ministeri d'Indústria, Comerç i Turisme del Govern d'Espanya. Per a la seua concessió es té en compte, l'antiguitat, continuïtat en el temps, arrelament i participació ciutadana, així com l'originalitat i la diversitat dels actes i les accions promocionals realitzades a aquest efecte.

“A Espanya hi ha 40 celebracions d'Interés Turístic Internacional, que atrauen cada any uns 600.000 visitants amb una despesa mitjana de 153 euros. En el cas de les 85 d'Interés Nacional, que tenen lloc cada any, hi ha uns 84.000 visitants que gasten 218 euros de mitjana”.

Informe consultora KPMG per a la Conferència Episcopal Espanyola (2016)

Concretament, KPMG extrapola les dades agafant com a referència la despesa turística generada per a les Festes d'Interès Internacional: El Rocío i la Setmana Santa de Sevilla, Valladolid i Màlaga; i per a les Festes d'Interès Nacional: el Pilar, Santa Tecla i la Setmana Santa de Badajoz. L'informe es basa en despesa generada per allotjament (34%), menjars i begudes (33%), compres (17%) i activitats culturals (14%).

Gandia compta amb la declaració de la Setmana Santa com a Festa d'Interés Turístic Nacional des de 2019, però la pandèmia de covid-19 va retardar les celebracions fins a 2022, quan l'afluència de visitants, afortunadament, ha obligat a penjar el cartell de complet en molts establiments d'hostaleria i habitatges. L'expedient presentat i gratificat va saber traure profit de la gran participació de visitants i turistes per a presenciar els actes multitudinaris que se celebren. Cal no oblidar que Gandia comença la temporada turística aprofitant l'efecte mobilitzador de la Setmana Santa que ocupa els hotels i apartaments en temporada baixa.

La Setmana Santa a Gandia té orígens ancestrals com a mínim del segle XIV fins a la II República el 1931, quan va desaparèixer, i ja ressorgí en una segona etapa el 1950, que es va prolongar de manera continuada fins a l'actualitat. La ciutat compta amb 18 Germandats, que van per barriades, i realitzen activitats religioses i culturals durant tot l'any, movent a prop de 6.000 confreres. És ressenyable l'esplèndida imatgeria amb talles del segle XVIII dels millors

imaginers valencians i murcians, que processionen a l'espectacular Divendres Sant. Un viatge per la mort i resurrecció de Crist amb 63 talles escultòriques, desfilant alhora, davant la mirada de vora 30.000 assistents. La relació entre la Setmana Santa i el turisme durant aquestes dates, van agafats de la mà, és fàcil de promocionar i generador d'economia.

4.4. Representacions Sacres

La teatralització religiosa ha suposat una manera de recuperar els carrers per part de la ciutadania amb una varietat de costums i rituals que han perviscut. Cal no oblidar que a l'època medieval les representacions s'integraven als oficis litúrgics. La divulgació d'aquestes és un factor fonamental en la supervivència i desenvolupament del patrimoni cultural. A les catedrals, convents i monestirs, aposten per organitzar activitats turístiques com a eina per a la promoció. La cultura religiosa és essencial en la formació integral de les persones, més enllà de la fe, i un pont indissoluble entre el passat i el present.

A Gandia s'escenifica tota la Passió de Crist en tres moments i escenaris diferents: el Dissabte de Passió (Judici a Jesús) al barri del Raval, Diumenge de Rams (Via Crucis Vivent) al barri de Santa Anna i Dissabte Sant (Visitatio Sepulchri) al Centre Històric. Gandia es converteix en un enorme escenari durant la Setmana Santa on es recreen els passatges de la vida de Jesús. Un plató on la devoció, de profundes tradicions i costums arrelats, es fa pública. La qualitat artística de les representacions, es veu acompanyada per actors que es bolquen a donar vida a moments tan transcendents en la història de la humanitat que ens transporten al passat. Els elements dramàtics i teatrals són molt propis de les manifestacions religioses populars donant peu a una expressió artística esplendorosa on la fe s'exalta amb la música, els drames sacres i les desfilades processionals.

Judici a Jesús: Arribat el Dissabte de Passió la Germandat del Santíssim Ecce Homo representa l'auto sacramental del Judici a Jesús a l'església de Sant Josep, des de fa dues dècades. Més de 60 persones es necessiten per fer aquesta actuació entre actors, equip tècnic i de producció, majoritàriament veïns que viuen amb gran entusiasme i il·lusió l'obra. Té com a escenari l'altar de l'església i les diferents escenes es representen als diversos espais del presbiteri. Personifiquen els esdeveniments que van des de l'arribada de Ponci Pilat al seu palau, per continuar amb les escenes de l'Oració de Jesús a l'Hort, Jesús davant Caifàs i Herodes, l'escena completa del Judici, i la sentència a Jesús a morir per crucifixió. L'ambientació i l'escenografia converteixen el succés en una narració de força expressiva que enriqueix la posada en escena.

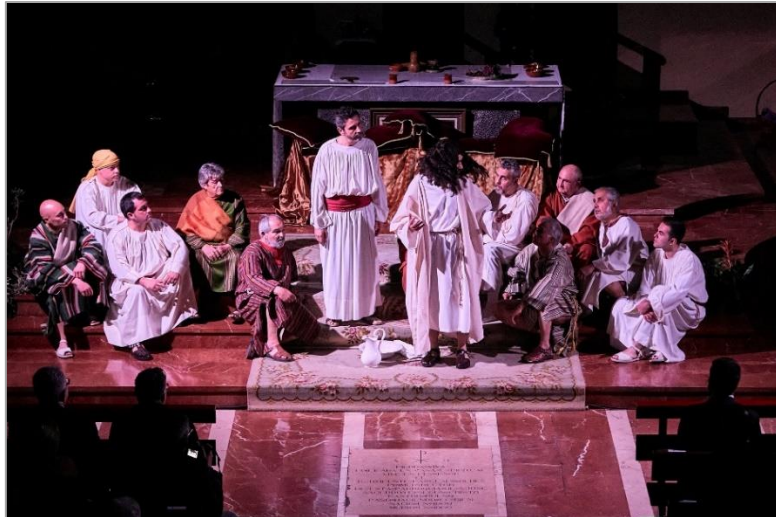

Figura 10. Representació Judici a Jesús. Font: Gabinet de premsa, Ajuntament de Gandia.

Via Crucis Vivent: Un dels actes més esperats del calendari de la Setmana Santa és el Via Crucis de la Germandat del Sant Sopar Vivent. Una representació que té mig segle de vida. Entre els fidels que segueixen de manera fervent les representacions de la Passió, és el Via Crucis del Diumenge de Rams, el més especial pels seus escenaris naturals on s'escenifiquen les darreres hores de Jesucrist, amb una participació massiva que implica tant a confreres com a la resta de ciutadans del barri de Santa Anna. Centenars de persones congregades per presenciar en viu el Calvari i la Crucifixió de Crist. Es caracteritza per la seua intensitat dramàtica que imita amb realisme la vida de Jesús cap a la mort. Es duu a terme entremesclant-se la comitiva teatral amb públic mentre puguen la costera del Calvari fins a l'ermita del s. XVI, on finalment és clavat a la fusta. La mort i posterior resurrecció està acompanyada d'efectes pirotècnics i joc de llums que emfatitzen la representació.

Figura 11. Representació Via Crucis Vivent. Font: Gabinet de premsa, Ajuntament de Gandia.

Visitatio Sepulchri: És un drama sacre-líric encomanat per Sant Francesc de Borja i significa l'atractiu patrimonial religiós més genuí que es representa durant la Setmana Santa. Excepcional representació que es realitza el Dissabte Sant a la Seu Col·legiata. La Visitatio Sepulchri a banda dels seus valors musicals i dramàtics és un esdeveniment històric de l'època medieval, únic a tota la Comunitat Valenciana, equiparable al misteri d'Elx. Està datada el 1550 i narra els episodis de la mort i resurrecció de Crist a través de cànctics acompanyats de música medieval, simbolitzant la visita al sepulcre per part de les Maries al tercer dia de la mort de Jesús, i la trobada amb l'àngel proclamador de la Resurrecció. Està interpretada en llatí per 30 veus de l'Orfeó Borja i la música de 10 integrants del grup Ensemble Ministrils de Gandia.

“L'extraordinari valor de la Visitatio Sepulchri de Gandia no rau en la seua originalitat, sinó en la seua singularitat. És una obra única de l'edat mitjana”.
Santiago La Parra López, Investigador dels Borja.

Sant Francesc va assignar al seu testament una dotació econòmica al Consell Municipal de la Col·legiata per garantir la representació i la va institucionalitzar abans de marxar a Roma per ingressar a la Companyia de Jesús. Un llegat excepcional del Sant Duc a la seua ciutat natal.

Figura 12. Representació Visitatio Sepulchri. Font: Gabinet de premsa, Ajuntament de Gandia.

4.5. Activitats Singulares

Gandia es converteix en una destinació per a conèixer a fons la Setmana Santa, buscant alhora gaudir de les seues vacances. Una oportunitat perfecta per fer turisme i descobrir-la gens fossilitzada en el temps, ben al contrari, que ha sabut mantenir les essències, adaptar-se als avanços socials, i compaginar tradició amb modernitat en les maneres d'exhibir-se. Gandia té la sort de mantenir

representacions sacre-líriques que compten per segles les seues escenificacions, exhibir imatgeria de la categoria artesanal més elevada, o conservar processons singulars que marquen la diferència amb altres destinacions. La relació directa de la celebració amb el turisme és molt evident i la converteix en una ciutat receptora de visitants que es mostra en plena esplendor eixos dies.

Eixa motivació possibilita que des de l'Ajuntament de Gandia es plantegen propostes que són no només religioses, sinó també festives, culturals o mediambientals. Gandia programa més de 100 activitats per a tots els públics que s'acosten durant la Setmana Santa i Pasqua a la ciutat buscant la part més espiritual o festiva i per a fer vacances. Activitats culturals, tallers, exposicions i visites temàtiques per a descobrir el patrimoni cultural i religiós de la mà de professionals especialitzats, que any rere any, intenten agradar als milers de visitants que confien en les propostes que s'hi programen gratuïtament per a tota mena de públics, tant per l'ajuntament com per la Junta Major de Germandats de Gandia.

El Llegat dels Borja: Ruta guiada pel Centre Històric per conèixer els principals monuments i la història de la família Borja a Gandia. S'inicia aquesta ruta en l'antiga Universitat Jesuïta, creada pel IV Duc Sant Francesc de Borja. La següent parada és la Col·legiata de Santa Maria que fou ampliada per Maria Enríquez, viuda del II Duc Joan de Borja. El tresor més valuós és el Palau Ducal on va nàixer Sant Francesc, la majoria dels ducs Borja i els seus descendents. D'ací a l'antic hospital de Sant Marc, el patronat del qual presidien els ducs, que acull ara sota els arcs gòtics el museu arqueològic de Gandia. Fitant, el Convent de Santa Clara que conserva una col·lecció artística ben important llegada pels Borja. Acabant el recorregut es visitarà la Torrassa del Pi, del segle XVI, que formava part de l'ampliació de la muralla fortificada de Gandia duta a terme pel IV Duc, Sant Francesc de Borja. El seu successor, Carles de Borja, fundà el Convent de Sant Roc, que posa el punt final a la visita.

Figura 13. Ruta teatralitzada El Llegat dels Borja. Font: Saforguia.com.

Taller de Palmes: Unes setmanes abans del Diumenge de Rams s'inicia el taller de palmes impulsat per la Junta Major de Germandats on s'ensenya als assistents a decorar-les. La palma és el símbol de la victòria i de la vida eterna, procedent de les religions mesopotàmiques que representava la immortalitat. Els membres de la Germandat de l'Entrada de Jesús a Jerusalem imparteixen aquest curs de palmes, a unes 100 persones cada any, que aprenen a donar formes i acabats artístics. Al centre de la ciutat també es munten paradetes on es poden adquirir senzilles palmes blanques o sofisticats dissenys. Encara es manté la tradició que des del Diumenge de Rams s'exhibeixen les palmes a les finestres i balconades de les cases, antigament conegut com la Salpassa, per a demanar protecció sagrada per a les collites, davant de les inclemències meteorològiques.

Fira Mercat i Sala d'exposicions: Al recinte del Mercat Municipal del Prado s'exhibeixen vestimentes i fotografies de les germandats de la Setmana Santa de Gandia, coincidint en la quinzena de la setmana de passió i la Pasqua. A l'espai expositiu es posen a la venda llibres o productes propis de les confraries que mostren el seu ric fons artístic. També es realitza una exposició a la Sala Coll Alas de Gandia que recopila 125 matraques. Matraques provinents dels cinc continents amb una antiguitat que data des del segle XVII fins a mitjans del XX. La matraca s'utilitzava en actes religiosos de la Setmana Santa quan estava prohibit tocar les campanes de ferro, en senyal de respecte i dol, aprofitant el so de la fusta, més greu, per a fer la funció de crida.

Mostra artesanal de "mones": La gastronomia sempre ha estat present en les celebracions festives, i la Setmana Santa i Pasqua també té la seua pròpia. Per aquestes dates, al passeig de les Germanies de Gandia, es pot degustar i comprar "mones" i "panous", tots dos productes tradicionals valencians que elaboren l'Associació de Forners i Pastissers de la Safor. La "mona" és un dolç fet amb massa de coca esponjosa i un ou dur al centre que simbolitza la fi de la rigorosa abstinència de la Quaresma. Abans beneïen els ous recollits des del Dimecres de Cendra per repartir-los entre els amics en la Pasqua de Resurrecció, per això és el dolç per excel·lència junt amb el "panou" durant els dies pasquers.

Festival de Milotxes: Aquesta activitat es desenvolupa a la Platja Nord de Gandia amb sessions de vols acrobàtics durant la Pasqua. La tradició mil·lenària d'eivar "catxerulos", com s'anomena en terres valencianes, continua viva, probablement per la seua associació nostàlgica amb la infància, que encara desperta tant interès. Aporta un component vistós als visitants i possibilitat desplegar la creativitat i la destresa en la seua construcció i després aconseguir que s'enlaire. Aquest festival dura una jornada sencera amb el vol d'un 10 milotxes gegants i les exhibicions acrobàtiques d'altres més menudes. Es delimiten dues zones diferenciades en la mateixa sorra de la platja: una per a les milotxes estàtiques gegants i vols acrobàtics, que delecten als assistents, i una

altra on els visitants poden jugar o practicar aquest bell espectacle a cel obert en la platja de Gandia.

Figura 14. Festival de Milotxes. Font: Gabinet de premsa, Ajuntament de Gandia.

4.6. Museus Temàtics

Els museus religiosos són espais de contemplació i recuperació de la història mitjançant objectes que donen compte del passat. El patrimoni religiós dels museus de Gandia té un origen ben divers, que sorgeix a l'edat mitjana, Renaixement i Barroc, provinent de la vinculació del territori amb la corona d'Aragó i l'estirp Borja. Un dels aspectes més importants del museu com a entitat, és la seua capacitat per a la difusió general de les obres exposades, a més de programar conferències, o la restauració i conservació. Els espais museístics propicien l'acostament de l'art, el simbolisme i el significat amb la finalitat de facilitar l'accés al coneixement de la història amb una informació didàctica i atractiva per a tota classe de públic. Els seus objectius principals són la conservació com a línia d'actuació principal, la restauració d'elements d'interés patrimonial, la investigació i catalogació per conèixer els valors intrínsecs dels béns culturals; i per últim la difusió per al reconeixement del seu interès artístic, històric, arqueològic, o documental. La reactivació econòmica, resultat del turisme religiós, pelegrinatge o turisme cultural, genera alhora recursos per al sosteniment i la conservació d'aquests llocs.

Centre Museístic de Santa Clara: Els Borja van contribuir a incrementar el prestigi del Convent de les Clarisses a través de les obres d'art que van regalar i que constitueixen l'origen dels fons de l'actual museu. Recull obres d'art sacre úniques i originals. El visitant pot viatjar en el temps per l'art sacre a través de les millors peces artístiques d'una de les famílies més influents en el pensament polític, social i religiós del Renaixement. L'art, la història, la religió i la cultura es conjuguen en la visita a aquestes instal·lacions adossades al recinte de les monges de cloenda. Una mostra excepcional de pintures, escultures i orfebreria

religiosa dels s. XV al XIX que han estat custodiades al convent durant cinc segles. Obres d'artistes tan importants com Paolo di Sant Leocadi, precursor del Renaixement a la península Ibèrica, Joan de Juanes, Francisco Salzillo, Pere de Mena o Josep de Ribera; a més, d'un Espai Borja amb la col·lecció completa de reliquiàries del papa Alexandre VI, que fan d'ell, un dels museus més rellevants d'art religiós a la Comunitat Valenciana.

Figura 15. Centre Museístic de Santa Clara. Font: Gabinet de premsa, Ajuntament de Gandia.

Museu de la Junta Major de Germandats: Va ser construït a 1980 coincidint amb les noces de plata de la Junta Major, museu per alguns passos que no tenen espai per a les escultures a les esglésies adscrites les 18 confraries. La ciutat té un gran nombre d'imatges processionals que no poden estar permanentment exposats als temples i que s'han de conservar en les degudes condicions. El local museu compleix aquesta funció i permet que puguen ser exhibides durant tot l'any. Es programen visites d'associacions o alumnes de diverses escoles en visites guiades, complementant-se l'estada amb materials didàctics perquè coneguen les peculiaritats de cada germandat, alhora que són un reclam promocional. Però, el més important és l'espai dedicat a la restauració de les imatges aplicant una sèrie de tècniques científiques i artesanals que tenen com a objectiu preservar i reparar talles o altres objectes de decoració que hagen estat alterats negativament pel pas del temps o unes males condicions de conservació en espais no adequats.

Figura 16. Museu de la Junta Major de Germandats. Font: Gabinet de premsa, Ajuntament de Gandia.

Museu de la Dolorosa: És la mostra museística de la Reial i Il·lustre Germandat de La nostra Senyora dels Dolors de Gandia que acull una col·lecció pictòrica i peces artístiques de destacada riquesa. És un clar referent de l'art religiós i de la Setmana Santa que forma part del XEC (Xarxa d'Espais Culturals de Gandia). Es tracta d'una col·lecció patrimonial que permet donar a conèixer el valor artístic de la Germandat, encapçalada per l'escultura que processona de la Mare Dolorosa, i una altra talla de la Dolorosa datada en el segle XVIII. L'exposició permet fer un recorregut a través de la història del pas, a més, dels elements que formen part del seu patrimoni: mantells, pal·lis, estendards, joies i corones, documents històrics i testimonis gràfics dels seus orígens, avalats per un estudi històric que va més enllà de la seua refundació ara fa 70 anys. L'apartat audiovisual també té un paper destacat a l'exposició, on es projecten actes i processons on ha participat la Germandat amb documents de l'arxiu audiovisual de la ciutat.

Figura 17. Museu de la Dolorosa. Font: dolorosagandia.com.

Espai Museístic de Sant Roc: Bona part de l'extensíssim patrimoni artístic de la ciutat es conserva a les esglésies, que guarden darrere els seus murs un important nombre de pintures, escultures, tapissos, orfebreria, ornaments, entre d'altres, d'extraordinari interès i bellesa. Gandia ultima l'obertura museogràfica de l'església de Sant Roc, per a 2023, després d'unes millores arquitectòniques. La coneguda popularment com a església del beat Andrés Hibernón podrà mostrar el seu destacat patrimoni artístic i històric del temple de propietat municipal. Per fer realitat la visita museogràfica l'església ja té llestos i catalogats els elements pictòrics, ceràmics, escultòrics i arquitectònics que componen aquest edifici. L'església, que és un referent a la ciutat, pretén mostrar les seues dependències, i així donar un valor turístic religiós a un edifici al centre neuràlgic de la ciutat, amb un potencial patrimonial i històric molt important. Al ser un espai rellevant municipal, s'intervindrà amb el propòsit de dotar-lo d'una projecció cultural patrimonial.

5. ENQUESTA

El Pla de Turisme 2020 elaborat pel govern espanyol estimava que a Europa es movien cada any prop de 30 milions de cristians, que dedicaven les vacances a peregrinar o visitar llocs sants. En general, tot Espanya té tradicions religioses que provoquen un gran moviment turístic, a moltes comunitats autònomes, en diferents èpoques de l'any, cosa que afavoreix la desestacionalització i la diversificació de l'oferta. El turisme religiós és un tipus molt especial de turisme perquè busca la riquesa patrimonial, cultural, històrica; però totes les expressions religioses també persegueixen un patrimoni intangible: la part més espiritual del turista, que pot estar present a l'hora que desitge repetir.

Per a realitzar un estudi de camp que incorporar al treball final de grau, des de la perspectiva del turista de la destinació Gandia, i saber quines són les seues impressions a l'hora de plantejar la possibilitat de viatjar, hem realitzat una enquesta entre turistes que ens han acompanyat durant la Setmana Santa i la Pasqua de 2022 a un hotel de la platja de Gandia. Eixe serà el nostre baròmetre per calibrar, aproximadament, el grau de coneixença de la ciutat i el patrimoni o esdeveniments religiosos, dels quals es disposa. És un tast que mostra l'enquesta que ara detallarem, acceptada de manera voluntària, i contestada a l'atzar per les persones allotjades que han volgut contribuir a enriquir aquest treball amb les seues opinions. El qüestionari ha sigut contestat per 127 persones d'una forqueta d'edats que van des del 18 a més de 70 anys. El que ens possibilita tindre una visió transversal i diversa del que volem. L'espectre és prou representatiu del turista mitjà que utilitza els hotels de Gandia durant les dates de major afluència de turistes, susceptibles de fer-ho, amb una finalitat de turisme religiós.

5.1. Anàlisi Simple

En aquest apartat s'analitzen les respostes obtingudes de l'enquesta, que va estar publicada en *Google Forms*, des del mes d'abril fins al mes de juny de 2022, i gràcies a aquesta col·laboració s'han pogut realitzar les gràfiques que es desenvoluparan a continuació. La bateria de preguntes, que hem formulat, han estat escollides i redactades de manera específica, pensant sempre en arribar a tots els públics i que el llenguatge emprat fora comprés per tots els enquestats. Primerament, s'han fet tres preguntes per poder classificar les respostes per tipologia: sexe, edat i grau de religiositat de l'enquestat. Després s'han fet preguntes del nivell de coneixements sobre Gandia i els actes religiosos que s'hi fan. I el darrer bloc de les preguntes s'ha centrat en l'opinió sobre la vinculació del turisme religiós amb altres segments de turisme.

L'enquesta s'ha fet tant en físic, en qüestionari, com de manera telemàtica mitjançant l'eina de *Google Forms*. Aquesta eina ens ha permés la difusió i la realització molt més accessible, sobretot per a joves. En el cas del qüestionari realitzat en paper, posteriorment s'ha hagut d'introduir les dades. El tractament final s'ha completat amb l'eina de *Microsoft Excel* per portar a cap les taules dinàmiques i gràfics que ara veurem.

5.1.1. Classificació per tipologia

Per poder catalogar el perfil de les persones enquestades s'ha realitzat una classificació per tipologia, la qual se subdivideix en: sexe, edat i nivell de religiositat reconegut. Quant al sexe, hi ha hagut un nombre major d'enquestats que són dones, específicament un total de 52,80%, quan als homes han contestat un total de 46,50%, i la resta el 0,70% del total, s'han identificat com a persones transsexuals. Pel rang d'edats, han contestat des dels 18 anys fins a més de 70. Els intervals d'edat són de 18 a 40 anys, dels quals s'ha obtingut una resposta del 52,80% del total de la mostra. El 47,20% restant se subdivideix en dos rangs d'edats, el 22,00% que són adults d'entre 41 i 70 anys, ambdós inclosos, i el 25,20% restant que es troben amb una edat major de 70 anys. Si d'aquests analitzem el grau de religiositat que volen reconèixer, descobrim que el percentatge més alt és un 39,40% i el menor un 17,30%. Els nivells de religiositat que hem triat es divideixen en graus: molt religiós, mitjanament religiós, poc religiós i gens religiós.

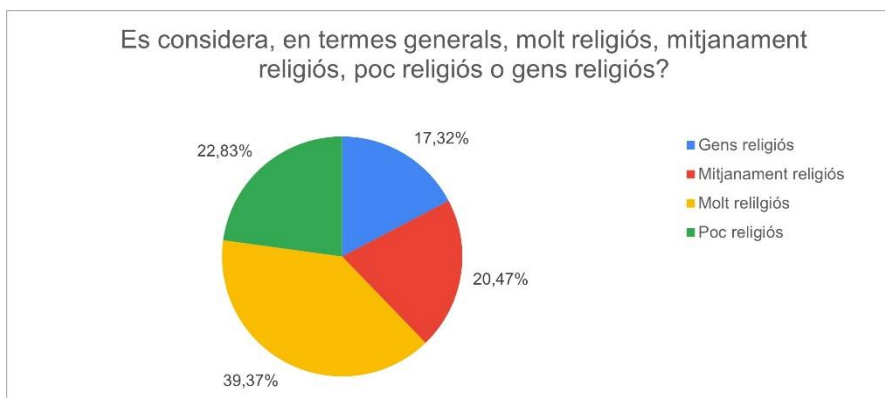

Figura 18. Resposta sobre el grau de religiositat dels enquestats.

5.1.2. Coneixement dels recursos

Per a saber el nivell de coneixements que tenen els enquestats sobre Gandia i el seu patrimoni arquitectònic s'ha realitzat una tria de monuments religiosos, i que no ho són. Per esbrinar la cota de coneixement en general i dels vinculats a temes pròxims al cas que ens ocupa, aquests són els resultats:

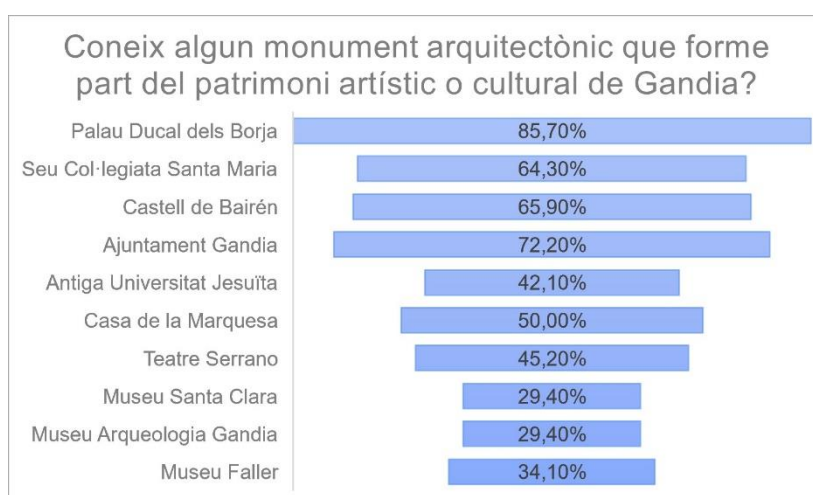

Figura 19. Resposta sobre coneixement del patrimoni de Gandia.

Una peça clau en la història de Gandia és la família Borja, per això ens ha interessat preguntar el grau de coneixença de la vinculació de la família amb la ciutat. Les respostes dels enquestats han reflectit un contundent 90,60% que responen afirmativament, davant del 09,40% que no són coneixedors de l'estreta relació d'una nissaga que ha marcat el destí, d'abans i ara, de la ciutat Ducal (Figura 20).

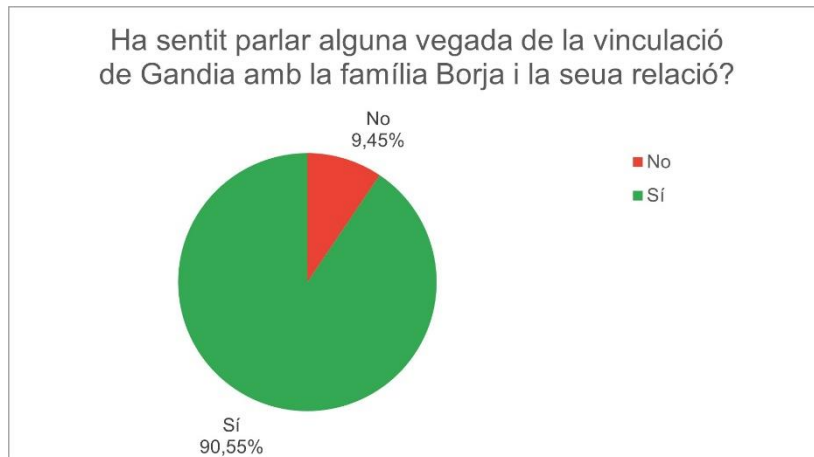

Figura 20. Resposta sobre coneixement dels Borja.

Hem formulat dues preguntes que es troben vinculades, són si coneixen la distinció de la Setmana Santa com a Festa d'Interès Turístic Nacional, i si seria suficient motivació per a fer un viatge a Gandia. Les respostes a les preguntes han estat majoritàriament que sí; sent el percentatge de què eren coneixedors de la declaració un total de 54,30% (Figura 21), i que seria un motiu suficient per a visitar Gandia d'un 66,90% (Figura 22).

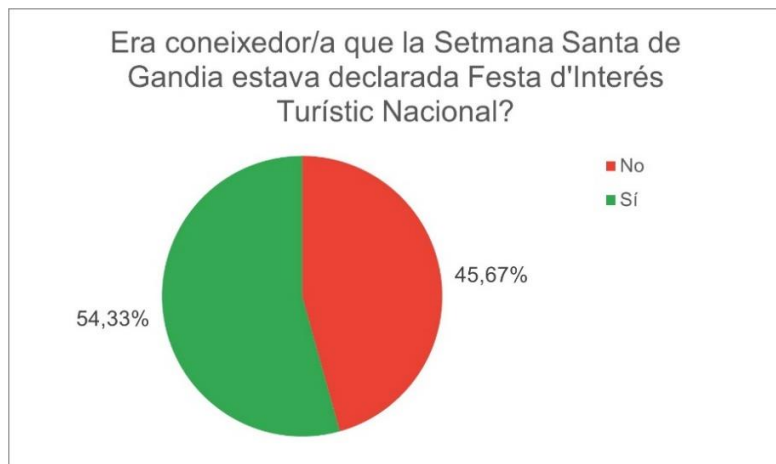

Figura 21. Resposta sobre la Setmana Santa Festa d'Interès Turístic Nacional.

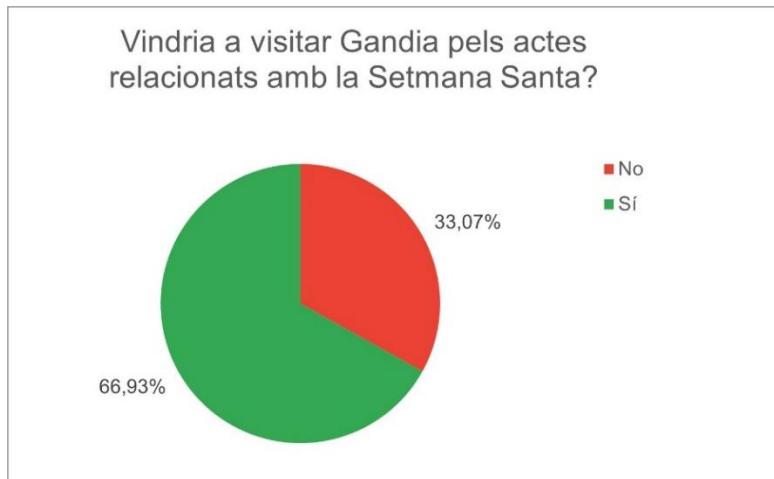

Figura 22. Resposta sobre la visita a Gandia en Setmana Santa.

Altres dues preguntes més vinculades, estan motivades per si estaven assabentats que durant els anys 2021 i 2022 la ciutat de Gandia està declarada pel papa Francisco, Any Jubilar Borgià. El percentatge de persones que han respost que sí han sigut un total de 55,10% enfront del 44,90% que no eren coneixedors. L'altra pregunta, que està relacionada amb aquesta, és si l'efemèride seria suficient motiu per a la seua visita, sent la resposta satisfactòria, ja que es mostra que sí ho seria en un 62,20%.

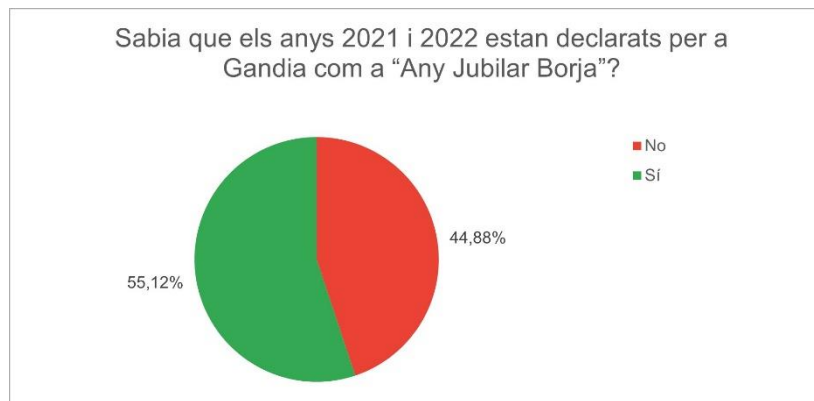

Figura 23. Resposta sobre coneixement de l'Any Jubilar Borgià.

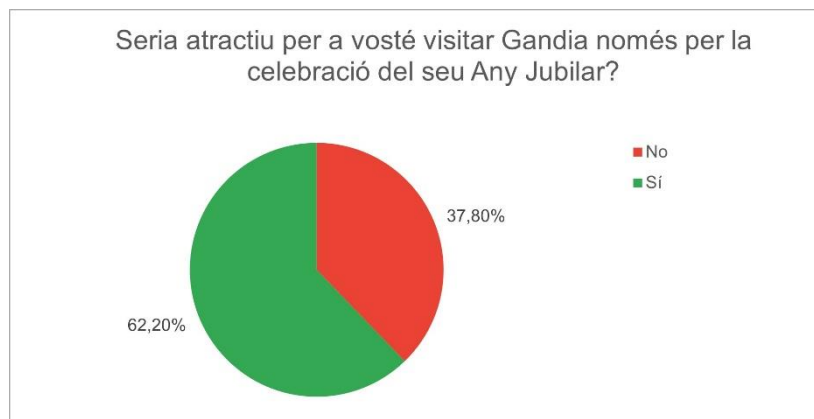

Figura 24. Resposta sobre la visita a Gandia per l'Any Jubilar.

Una pregunta medul·lar de l'enquesta sobre la qual, en bona part, oscil·la aquest treball final de grau, era saber el nivell d'afinitat que entenien, a parer seu, entre el turisme cultural i el religiós, si eren coincidents, obtenint-se un notable 71,60%. El desglossament de percentatges és aclaridor i el mostrem en el gràfic següent:

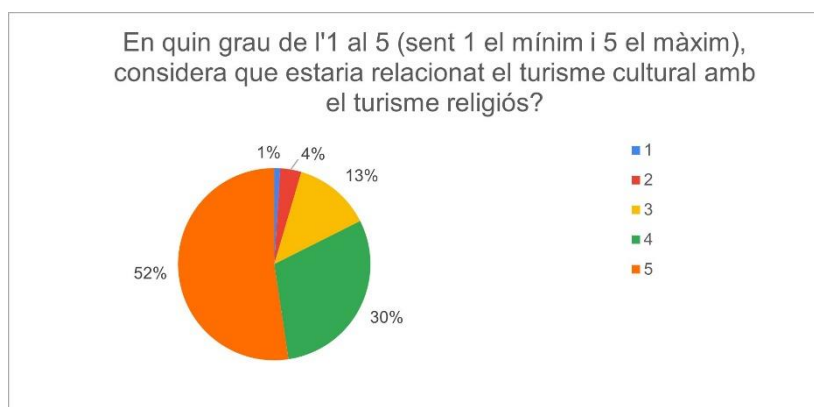

Figura 25. Resposta sobre relació del turisme cultural i religiós.

5.1.3. Canals de promoció

Quan hi ha un possible mercat turístic és indispensable divulgar-lo. Ningú pot consumir allò que no es coneix, per això caldrà donar a conèixer els atractius i serveis turístics al nombre més gran de persones, utilitzant els mitjans més adequats per fer arribar la informació de manera que desperte l'interés dels turistes. Els mètodes que es poden fer servir per arribar als mercats turístics són múltiples i variats, és el què s'anomena promoció turística. És important que mitjançant la promoció es permeta al turista conèixer els llocs destacats de la localitat, però també, els costums locals, la seua gastronomia, etc.

Hem preguntat als enquestats sobre els canals tradicionals com premsa, ràdio i televisió, a més, de canals de difusió majoritàriament utilitzats per persones més joves, com ara, xarxes socials o publicitat que apareix en plataformes digitals. Amb tot, el percentatge més alt registrat, ha estat les xarxes socials amb un 50,00%, potser siga degut perquè més d'un 50,00% dels enquestats tenen entre 18 i 40 anys que els resulten més accessibles les xarxes. Pel que fa als mitjans de comunicació convencionals, el que més percentatge ha obtingut és la premsa escrita amb un 41,00%; tot i que els formats digitals guanyen terreny, encara es manté fidel el lector de premsa en paper. Un 27,90% s'acosten a la promoció o la informació per la televisió, molt per davall de la premsa, ràdio i la publicitat; també és cert que és el mitjà més car en diferència per a anunciar-se o estar present.

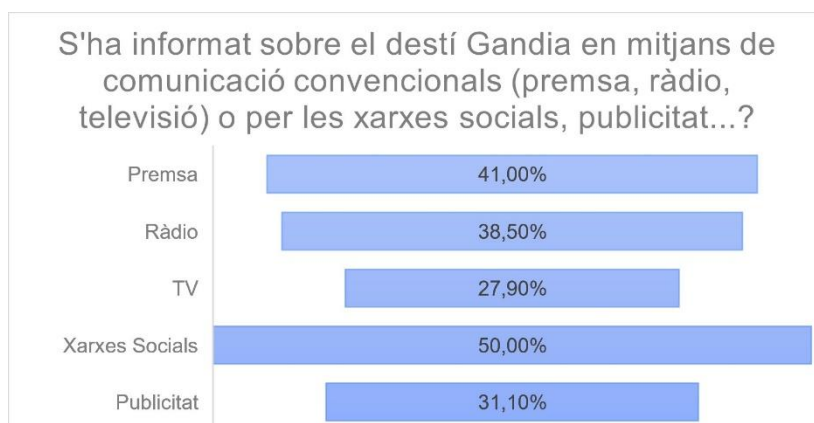

Figura 26. Resposta sobre la manera d'informar-se de la destinació.

6. POSSIBILITATS I ENTREVISTA EN PROFUNDITAT

La importància del turisme religiós es deu en bona part a una sèrie de característiques històriques que deriven de l'existència d'un patrimoni cultural vinculat a l'Església catòlica, i a la celebració d'esdeveniments religiosos (Anys Jubilars, Setmana Santa, festes religioses...) que atrauen un gran nombre de turistes i, en conseqüència, generen una activitat econòmica gens menyspreable. Tant l'Organització Mundial del Turisme, com diferents informes o memòries de la Conferència Episcopal Espanyola ho posen de manifest. No sols els catòlics fan turisme religiós, els fidels d'altres confessions també peregrinen buscant components més culturals. La manca d'identificació dels esdeveniments religiosos o el patrimoni artístic com a activitat turística, dificulta i lastra les possibilitats de promoció que corren principalment a càrrec de l'administració pública. Donar a conèixer la situació d'aquest segment de mercat i producte específic, mostraria la viabilitat per desenvolupar-lo i reactivar un conjunt d'activitats econòmiques.

Per a fer una anàlisi acurada i apropar-nos el màxim a la realitat que està vivint aquest tipus de turisme a Gandia, hem anat a entrevistar-nos amb una de les fonts més coneixedores de les debilitats, oportunitats i mancances del turisme de caràcter religiós, com és la directora del Palau Ducal dels Borja, Balbina Sendra Alcina. El Palau és la joia de la corona de les visites turístiques a la ciutat, només per darrere del turisme potent de sol i platja. El Palau del Duc Sant, Francesc de Borja, no deixa de ser el monument patrimonial de la família Borja més atractiu dels que han arribat als nostres dies, un bé valuósíssim per al patrimoni cultural valencià, a més, de disposar d'un nivell de coneixença que seria el desitjable per a tots els recursos patrimonials de la ciutat. Amb una mitjana de 60.000 visites anuals és la pedra angular del que estem analitzant, per això, hem triat entrevistar a la seua directora. Molt amablement ens ha atès

per respondre les nostres preguntes i ajudar-nos a formar-nos una idea de quines són les possibilitats i oportunitats, a partir d'un referent ja existent.

- Després de la pandèmia el Palau Ducal va recuperant les xifres de visitants d'altres anys i anem acostumant-nos a la "nova normalitat" ¿El perfil del turista o la procedència ha canviat?

El perfil del turista ha canviat. La pandèmia ha fet una tria que ha propiciat que el visitant de proximitat es decante més per conèixer el patrimoni de casa. La procedència continua sent majoritàriament nacional, i en obrir les fronteres es va recuperar l'internacional. Un dels trets que s'ha modificat és la minva del grans grups. On abans era una visita d'un grup de 50, ara són el mateix nombre de visitants, però amb famílies o turistes particulars. Estem assistint a un canvi en la manera de viatjar.

- Alhora de promocionar el Palau Borja com atractiu turístic de la ciutat ¿Es fa amb alguna singularitat especial per ser un monument vinculat al Sant?

Sí. El Palau, en els seus estatuts té unes finalitats que no exclouen el turisme religiós i cultural, i la figura de Francesc de Borja és fonamental per entendre l'edifici. Al remat, va tot junt. La Companyia de Jesús cedeix el recinte a la Fundació Palau Ducal de Borja (conformada per la Companyia de Jesús, la Conselleria de Cultura, l'Ajuntament de Gandia, la Universitat de València i la Universitat Politècnica de València), perquè es difonga la vida d'un dels seus sans patrons. Nosaltres hem de guardar un especial interès per divulgar la memòria del Sant.

- El Palau i les estances que l'envolten, formen part importantíssima del patrimoni cultural. Des de la seua responsabilitat de directora i des d'una posició de coneixença privilegiada ¿Existeix dicotomia entre turisme religiós i turisme cultural, o estem parlant del mateix?

No es pot separar. Està estretament vinculat. Patrimoni religiós i cultural des de la perspectiva actual és inseparable. De vegades des de la vessant de les ordes religioses i de la mateixa església, per una qüestió de formació, no es veu així. És la seua manera d'entendre la vida, i no veuen que també hi pot ser motiu perquè altres s'acosten a fer turisme religiós. En el que són les peregrinacions sí que ho entenen, però quan parlem del producte turístic per a comerciar, no és tan ben rebut, de primeres. És una qüestió d'evolució de la mentalitat, així i tot, encara trobes reticències.

- El fet que la Setmana Santa per a Gandia és un atractiu turístic de primer nivell, i que el reclam més sol·licitat siga el Palau, ¿es veu afectat d'alguna manera o li resta transcendència espiritual l'elevat nombre de visites per a eixes dates?

La Setmana Santa per a nosaltres és una època alta i en abril d'enguany hem tingut la millor entrada de públic en els últims 20 anys. En el turista nacional que vol viure la Setmana Santa, està la part més mística i també, conèixer el patrimoni del Palau, les Clarisses... El nou perfil de turista busca fer varies coses, no només un únic atractiu. Fer moltes coses i de qualitat: processons, platja, gastronomia, etc. Està tot vinculat. Hem d'entendre que el turisme ho abasta tot. La destinació turística Gandia ha de ser des de totes les perspectives, i els primers en posar-ho en pràctica som els agents implicats en el turisme de la mà de l'administració. De lo contrari, anirem més lents aportant solucions.

- Fa dos anys es va declarar la Setmana Santa de Gandia festa d'Interés Turístic Nacional, però no s'havia pogut celebrar sense restriccions fins aquest 2022. El Palau i l'església del Palau són llocs de visita ineludible en la programació oficial semanasantera ¿La declaració ha contribuït a estimular més el turisme religiós?

Clar, tot contribueix... al final turisme és producte. La declaració és d'àmbit nacional i genera en el públic receptor un posicionament de producte que ha de fer-se de manera constant. Tot el que siga que es generen notícies, que ho valoren és important, i el millor que pot passar per amortitzar-ho. La promoció de la destinació turística de Gandia ha d'anar agafada de la mà del turisme cultural, patrimonial o religiós que es fa per Setmana Santa. I caldria fer paquets turístics de Setmana Santa, o també de Falles, perquè no. Seria una altra jugada a estudiar.

- Estem en la casa natal de l'il·lustre gandià Sant Francesc, i immersos en l'Any Jubilar Borja pel 350 aniversari de la seua canonització i el 450 aniversari de la seua mort ¿Quina és la conseqüència de les efemèrides per al turisme religiós?

Jo esperava més. És un esdeveniment mundial i s'haguera d'haver posat més en valor. És una designació del Papa que recomana a tota la cristiandat que si volen guanyar el jubileu han de vindre a Gandia o València. Si al remat és, poder celebrar una missa en memòria del Sant, no s'ha sabut "paquetitzar". Haguera calgut més col·laboració de l'Arquebisbat en general. La Companyia Jesuïta d'ací, sí que ho ha entès i hem treballat en un producte que es perllongarà més enllà de l'Any

Jubilar. Combina la celebració d'una missa amb visita al Palau, les Clarisses o al Monestir de Sant Jeroni, i qualsevol d'aquestes alternatives es pot modelar al gust del visitant. L'Any Jubilar hauríem d'haver-lo obert més a la ciutadania.

- El suport de les administracions per a la difusió del patrimoni és important i necessari, a més, de suposar un benefici social i econòmic ¿Què caldria demanar-les perquè Gandia consolidara un segment major de turisme religiós?

Demana més diàleg. Una comunicació més fluida, que fera entendre que l'interés d'una de les parts, és el de totes. Tots a una, perquè el benefici és per a tots. Està intentant-se, i cada vegada més, però ha d'haver un major acostament entre l'església i les administracions. El bé econòmic que genera el turisme religiós, també és un bé per a què l'església faça arribat el seu missatge. L'església ha d'entendre que és positiu. Quant més gent entra a sa casa més persones poden escoltar la seua veu; i per contra, les administracions han d'entendre que el turisme religiós és un turisme de nivell adquisitiu alt que genera economia immediata al lloc on es produeix.

- Les possibilitats de la destinació per al turisme religiós estan presents arquitectònicament, socialment i amb els reconeixements institucionals necessaris, per al pelegrinatge ¿Es poden transformar en oportunitats duradores?

Es pot aconseguir. I des del Palau anem a treballar en eixa direcció. El producte religiós està ací, i no soles en les dates de la Setmana Santa. Crec que és possible. Els potencials del turisme religiós per a nosaltres, està de manera permanent. Ens faria falta una segmentació tipificada d'aquest turisme, per a poder estudiar la promoció i el seu mercat. A Gandia el turisme de sol i platja, amb les dades d'ocupació, taponen la resta de turismes. Necessitem que les dades de turisme cultural o religiós es coneguen als mitjans, perquè 60.000 persones a l'any que visiten el Palau, mengen i dormen en algun lloc. La difusió de les dades és primordial per a saber com hem de captar al visitant i millorar l'oferta. Per a mi, la clau que obri tots els panys és la comunicació; informar que estem presents i que interactuem amb altres segments turístics quan es produeixen, com ara esdeveniments esportius, turisme MICE o mediambiental, etc. Una vegada això ho tinguem, la difusió serà la peça fonamental per a posicionar-nos millor.

7. CONCLUSIONS

El turisme religiós necessita una planificació estratègica que permeta la comercialització adequada, i estudis acurats sobre l'activitat econòmica que genera. El tipus de viatger d'aquest segment turístic sol ser d'estades curtes, de tres o quatre dies, i no atén a temporades, fet que contribueix a fer que hi haja turistes tot l'any. El desafiament més gran que té el turisme religiós és aconseguir una connexió entre el turisme religiós amb altres activitats com ara compres, natura, gastronomia... Cal estudiar les motivacions, els interessos i les necessitats espirituals o culturals d'aquest perfil de turista. Desgraciadament, el turisme religiós no té una gran presència en els plans estratègics d'organismes públics. La manca d'estudis per obtenir una primera aproximació fa que continue depenent, molt, dels esdeveniments ocasionals: Anys Jubilars, commemoracions, reconeixements oficials: Bé d'Interés Turístic Nacional o Internacional, etc.

L'extens i ric patrimoni cultural religiós existent a Espanya és un atractiu i reclam turístic que les administracions públiques no aprofiten completament. Pot ser, les dificultats comencen des del concepte mateix de turisme religiós plantejat en un Estat aconfessional. Però, no podem oblidar que ofereix una sèrie de possibilitats que cal aprofitar i no deixar passar de llarg. En alguns destins on està especialment desenvolupat, com a Galícia, s'observen vertaders esforços per fomentar-lo. La meta última és l'aprofitament integral del turisme, amb el suport valuós del patrimoni artístic, per obtenir rèdits econòmics de la gran afluència de visitants, cosa que significa importants ingressos per al sosteniment d'aquests, a la vegada que ixen afavorits els municipis, i fins i tot la mateixa Església, que guanya visibilitat social.

A una reduïda oferta de producte comercialitzat, hem de sumar que hi ha poques agències de viatges especialitzades en turisme religiós i cadascuna pel seu compte. Una oportunitat infravalorada, ja que és una modalitat turística en desenvolupament creixent, segons tots els indicadors que hem repassat en aquest treball, si és planificada amb una gestió eficient. Açò hauria d'estar sincronitzat en accions promocionals adients per a, en primer lloc, definir el producte en concret que volem oferir, i després donar a conèixer-lo a través de fires, la creació de material promocional, específic en forma de fullets, apartats específics a la pàgina web de turisme visitgandia.com, calendaris d'activitats..., i moltes relacions públiques (*fam trip*, exposicions turístiques...).

Un dels entrebancs més grans, és que a hores d'ara, sols existeixen els elements fonamentals per a aconseguir el producte turístic religiós: el patrimoni arquitectònic, esdeveniments vinculats a les festivitats religioses, els reconeixements oficials..., però no hi ha una coordinació ni lligams entre ells.

Les conclusions de l'enquesta realitzada ens revelen que: els visitants tenen un alt nivell de coneixement dels recursos turístics que ofereix Gandia, i que les accions que programa l'Ajuntament de Gandia son el motiu principal de la seua

visita. Hem de destacar la considerable relació que mostren de la vinculació del turisme cultural amb el religiós. Una bona dada, perquè el turisme religiós contribueix a la desestacionalització, i representa una rellevant font d'ingressos per a les localitats on s'ubiquen els recursos. Cal recordar que l'OMT estima que aquest és un dels segments de mercat que encara creixerà en els pròxims anys, com assenyalen en (OMT, 2014b). També, la consecució de campanyes publicitàries adequades afavoririen el coneixement de la destinació i potenciarien els nivells de captació. Cal tenir en compte, l'aportació que es pot fer des de l'àmbit de les noves tecnologies, que permeten accedir a la informació, per exemple a partir de codis QR, com bé s'ha comprovat en la pandèmia.

Fet el diagnòstic, i donant resposta als objectius secundaries formulats al inici d'aquest treball final de grau, podem concloure que s'ha de treballar en la creació d'un inventari de recursos classificats per elements del patrimoni tangible (monuments) i elements del patrimoni intangible (festes i celebracions religioses, Setmana Santa, etc...), i sobretot, en desenvolupar el turisme religiós com a complement important de l'oferta principal de Gandia que és el sol i la platja, des de tres eixos fonamentals:

- ✓ **Coordinació** dels agents implicats en una taula de treball que aglutine els diferents recursos públics i privats de la destinació.
- ✓ **Creació de producte** per convertir els recursos en oferta potencial, inclús podent fer multi producte relacionant l'entorn mediambiental, gastronòmic, etc.
- ✓ **Promoció i Difusió** per a millorar el coneixement del patrimoni religiós i donar a conèixer el producte, a la vegada que el turisme en general.

8. BIBLIOGRAFIA

Ajuntament de Gandia. (2019). Recuperat de https://gandia.es/aytg/web_php/index.php?contenido=noticia_desc&id=1553&lang=1 (últim accés: 23/06/2022).

Ajuntament de Gandia. (2022). Recuperat de https://www.gandia.es/aytg/web_php/index.php?contenido=noticia_desc&id=3588&lang=1 (últim accés: 15/06/2022).

Ajuntament de Gandia. (2022). Recuperat de <https://www.lasprovincias.es/content-local/29425-2/> (últim accés: 21/05/2022).

Ajuntament de Gandia. (2022). **Les vacances de Setmana Santa omplin la platja de Gandia.** Recuperat de <https://www.gandia.es/aytg/news/new.php?id=3453> (últim accés: 17/05/2022).

Cabrera, M.A. Turismo Religioso en el Mundo. Recuperat de <https://www.turismoreligioso.travel/turismo-religioso-en-el-mundo/page/4/> (últim accés: 04/04/2020).

Cadena SER. (2022). **Associació d'Hotels de la Safor.** Recuperat de <https://cadenaser.com/2022/04/13/la-playa-de-gandia-registra-una-ocupacion-hotelera-del-90-para-estos-dias-festivos/> (últim accés: 20/04/2022).

Conferencia Episcopal Española. (2019). Memoria Anual de Actividades de la Iglesia Católica en España. Editorial EDICE. Recuperat de <https://www.turismoreligioso.travel/boletin-de-turismo-religioso/turismo-religioso-en-espana/> (últim accés: 17/06/2022).

Conferencia Episcopal Española. (2021). Recuperat de <http://transparenciaconferenciaepiscopal.es/memoria/2021/> (últim accés: 17/06/2022).

Costa, E. Gandia, Ciutat Ducal: Guia de la ciutat. (2010) Corunya: Everest. (data de consulta: 08/04/2022).

Entorno Turístico (2018). Promoción turística: Qué es y cuál es su importancia para los destinos turísticos. Recuperat de <https://www.entornoturistico.com/promocion-turistica-importancia-los-destinos-turisticos/> (últim accés: 07/05/2022).

Europapress. (2016). **El turismo religioso en España aporta un 2,17% al PIB.** Recuperat de <https://www.europapress.es/turismo/nacional/noticia-turismo-religioso-espana-aporta-217-pib-20161226085943.html> (últim accés: 10/06/2022).

Gente de la Safor. (2022). Recuperat de <http://gentedelasafor.es/art/10027/visitatio-sepulchri-de-gandia> (últim accés: 24/05/2022).

Ilustre Hermandad de la Dolorosa. (2022). Recuperat de <https://dolorosagandia.com/wp-content/uploads/2018/08/flyer-exposicion-solorosa-de-ilustre-a-real.pdf> (data de consulta: 25/04/2022).

Moreno, M. y Rodríguez, J.A. (2021). El turismo religioso como turismo cultural: Régimen Jurídico. Catálogo de publicaciones de la Administración General del Estado. Recuperat de https://www.mpr.gob.es/servicios/publicaciones/Documents/TurismoReligioso_accce.pdf (últim accés: 24/05/2022).

Organització Mundial del Turisme. (2014). Recuperat de <https://patrimonioactual.com/page/el-congreso-internacional-de-la-omt-sobre-turismo-y-peregrinaciones-explora-el-nexo-entre-el-turismo-y-las-rutas-espirituales/> (últim accés: 30/05/2022).

Organització Mundial del Turisme. (2014b). Recuperat de <https://www.unwto.org/es/archive/press-release/2014-12-11/el-turismo-puede-proteger-y-promover-el-patrimonio-religioso> (últim accés: 30/05/2022).

Organització Mundial del Turisme. (2016). Recuperat de <https://www.unwto.org/es/archive/press-release/2016-11-24/turismo-religioso-catalizador-del-dialogo-intercultural#:~:text=El%20turismo%20religioso%20es%20uno,en%20la%20apertura%20del%20evento> (últim accés: 30/05/2022).

Secretaria d'Estat de Turisme d'Espanya. (2014). Recuperat de <https://www.unwto.org/es/archive/press-release/2014-12-11/el-turismo-puede-proteger-y-promover-el-patrimonio-religioso> (últim accés: 11/05/2022).

Valencia Plaza. (2021). Recuperat de <https://valenciaplaza.com/gandia-celebra-la-aprobacion-por-parte-del-papa-del-ano-jubilar-en-honor-a-sant-francesc-de-borja> (últim accés: 14/04/2022).